

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան - Գայանե Հովակիմյան

**ԲՈՆՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ. ԳՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԵՎՈՒՅԹՆԵՐ. ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՓՈՒԼԻ
ԱՎԱՐՏԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ՉՐՈՒՅՑ**

Մաս առաջին

Գայանե Հովակիմյան (ԳՀ).- Խնդրեմ՝ ներկայանաք. մի փոքր ձեր մասին, առնչությունը ինդրին, մասնագիտական գործունեություն...

299

Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան (ԳՏԳ).- Իմ հիմնական ինքնությունն արձակագիր լինելն է: Ծնված լինելով 1964 թվականին Երևանի կենտրոնում՝ արդեն հասուն տարիքում եմ անցել Անկախություն և լավ տեղյակ եմ այդ ամբողջ պատմությունից: Տասնչորս տարի՝ 1993-ից մինչև 2007 թիվը, ես ապրել եմ ոչ Հայաստանում: Վեց երկրում, որից ամենախոշոր մասը՝ յոթ տարի, Բրիտանիայում, և ուսումնասիրել եմ սոցիալ-քաղաքական և իրավական փիլիսոփայության մոտեցումները: Առաջին մասնագիտությամբ լեզվաբան եմ թուրքագետ: 2007 թվականից վերադարձա Հայաստան՝ աշխատելու Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամում (ԵՀՀ), և աշխատանքիս այս տասը տարվա ընթացքը մեր թիմն ուղղորդում էի դեպի մակերևութայինից խորքային վերլուծություններ անելուն: Մակերևութայինը՝ սեմինար, թրեյնինգ և այլն, այդ ամենը, ինչով որ, ինչպես արհամարիելով ասում

են, այսպես կոչված, «գրանտակերներն» են զբաղվում, մենք կամաց-կամաց իրոք լրջացրինք. բանակցելով մեր դրամաշնորհատուների հետ և ընդգրկելով դրամաշնորհառուներին՝ գնացինք այն ուղղությամբ, որ լրջորեն շոշափենք այն հարցերը, որոնք այս հասարակության հիմնահարցերից են:

Դա դժվար է, որովհետև դրան սովորաբար պատրաստ չեն: Բայց շատ կարևոր իրադարձություն էր Ապրիլյան՝ 2018 թվի հեղափոխությունը, որը շատ բան փոխեց, նոր հնարավորություններ ստեղծեց, և այն, ինչը մենք հաճախ ասում էինք որպես «մարզինալ», լուսանցքային ինչ-որ դիսկուրս, մի շարք դեպքերում դարձավ հանրային դիսկուրս: Եթե ոչ մեյնսթրիմ, եթե ոչ, այսպես ասեմ, դոմինանտ դիսկուրս, ապա մեյնսթրիմի մեջ է արդեն, համահավասար դիսկուրս է՝ այլ դիսկուրսների կողքին:

Դրա դրսևորումներից մեկը Նիկոլ Փաշինյանի ելույթն էր Ստեփանակերտում, երբ նա իր այդ իդեալական տեսլականն ասելուց հետո՝ 5 միլիոն մարդ և այլն, անցավ մեթոդաբանական և արժեքային խնդիրներին: Կետ համար 1-ը բռնության բացասումն էր, որն ամբողջությամբ համապատասխանում է և՛ իմ, և՛ մեր կազմակերպության գործունեությանը և նպատակադրումներին, և որի մեջ մտնում է նաև այս թեման: Այսքանով, երևի, նախաբանս ավարտեմ:

300

ԳՀ.- Շատ լավ: Եթե մենք թեմայի մեջ չլինեինք, ես շատ ուրիշ հարցեր կտայի, բայց հիմա չեմ տա...

ԳՏԳ.- Խնդրեմ, երբ ուզեք...

ԳՀ.- ...քանի որ շատ հետաքրքիր է նաև այդ վերադարձը, և մյուսը՝ գրողի ինքնության հարցը:

Բռնության և քրեական մշակույթի այդ կապը շատ հաճախ այդպես չի ներկայացվում,- համենայն դեպս մենք դա՝ այդ կապը, չենք տեսնում,- բայց, բնականաբար, դա կա, և դա շատ խորքային է, և որպեսզի հասկանանք, իհարկե, պետք է գանք ավելի պատմական այդ մոտեցմամբ, թե, ի վերջո,

քրեական ենթամշակույթը ինչպե՛ս է ձևավորվել: Մանավանդ որ դուք ապրել եք այդ հասարակարգում, և փաստե՛ր կամ գրքե՛ր կամ ապրումներ կամ վերապրումներ. այդ «տարողությունը» կրող եք...

Ըստ ձեզ՝ ընդհանրապես, ինչպե՞ս ձևավորվեց, ԽՍՀՄ-ը ինչպե՞ս ստեղծեց այդ համակարգը, ինչի՞ համար ստեղծեց, ի՞նչ նպատակով ստեղծեց և ի՞նչ արդյունք ունեցավ:

ԳՏԳ.- Ես ձեզ նախ ասեմ իմ անձնական ապրումները, վերաբերմունքը: Երբ երեք տարեկանում գնացի մանկապարտեզ, առաջին անգամ հանդիպեցի կոպիտ, բռնի դրսի աշխարհին ու շատ զարմացած մնացի այդ օրվանից: Եվ հետո ամբողջ այդ ընթացքում՝ և՛ դպրոցում, և՛ գուցե, մի քիչ փոխված ձևով՝ համալսարանում, ես անընդհատ այդ բռնի աշխարհի ավելորդ դաժանությունից, այդ ավելորդ բռնությունից զարմացած էի:

Պիտի ասեմ, որ այլ հասարակարգերում, երբ ես շփվում էի այլազգիների հետ, այն ժամանակ՝ ռուսների (օրինակ, նախևառաջ) կամ այլ հյուսիսային ազգերի՝ մերձբալթների, չեխերի, սլովակների, բուլղարացիների, բռնության մշակույթի արտաքին՝ մակերևութային, գուցե, այնպիսի՝ դրսևորման, ինչպիսին տեսնում էի Երևանի կենտրոնի մանկապարտեզում՝ երեխաների միջև, բակում՝ երեխաների միջև, դպրոցում՝ երեխաների միջև, և հետո պատանիների միջև համալսարանում չէի հանդիպել:

Եվ ես պատահաբար չեմ ասում, որ դրսի ժողովուրդների հետ շփվելիս տպավորությունս, գուցե, մակերևութային էր, որովհետև շատ հավանական է, որ մարդը շատ ավելի դաժան է ներքևապես, բայց այդքան հախուռն կերպով չի արտահայտում իր այդ կոպտությունը, անդաստիարակությունը, անգրագիտությունը և, ընդհակառակը, վեր դասելը որոշակի բարքեր, որոշակի լեզու և որոշակի արժեքներ, որոնք բացարձակապես կապ չունեն նորմալ, բնական, մարդկային հարաբերությունների հետ:

Եվ ինձ համար դա, իհարկե, մեծ անակնկալ էր այդ ժամանակ: Ես այդ մասին նույնիսկ որոշ պատմվածքներ ունեմ գրած²⁴⁹, իհարկե, շատ հետո:

Եվ հետո ես սկսեցի ուսումնասիրել, չեմ ասի, որ պրոֆեսիոնալ կերպով՝ հենց այս թեման, բայց՝ ընդհանրապես սոցիալական և քաղաքագիտական տեսությունները, փիլիսոփայությունը ամենատարբեր ասպարեզներում: Եվ արդեն ձեռք բերեցի նաև հայացք դեպի այն, ինչի մասին դուք հարց տվեցիք՝ ԽՍՀՄ-ի պատմության կապը բռնության խնդրին:

Եվ իմ տպավորությամբ (շատ պրիմիտիվ և, իհարկե, սիրողական մակարդակով) այսպես է եղել պատմությունը:

Հետքը գողական կամ «բլատնոյ» մշակույթի՝ որպես այդպիսին, ես անձամբ հետազոտել եմ մինչև 19-րդ դարի սկիզբը: Ցարական Ռուսաստանում մի հայտնի գող իր հիշողությունները գրեց, որից հետո նա մահացավ (սպանվեց, իհարկե): Կարևոր չէ հիմա ո՛չ անունը, ո՛չ գործի վերնագիրը, բայց այդ հիշողություններից արդեն պարզ էր, նախ՝ որ դա ձևավորված մշակույթ է, իր լեզվով (դե, երևի, դա նաև բոլոր մյուս մշակույթներում էլ է այդպես եղել. փակ մշակույթ է հանցագործների, քրեականների), երկրորդ՝ որ դա խորապես սերտաճած էր արդեն ոստիկանության և գաղտնի գործակալների հետ:

Այդ կապը՝ քրեականի և օրինապահների միջև, շահտ խորքային է, էլի պատմական: Շատ պատճառներով այն պիտի լինի: Իրար հետևից ընկածներն իրար նմանվում են: «Նու պագածիի» գայլն ի վերջո նապաստակին նմանվում է, և հակառակը: Մարդ ու կին, երբ երկար են ապրում միմյանց հետ, որքան էլ տարբեր լինեին նախկինում, միմյանց նմանվում են կամաց-կամաց: Երբ մարդ շատ է ապրում այլ ցեղերի հետ,

249. Օրինակ՝ «Աշխարհը մեծ», «Հրապարակ նկուղ» գրքից. <https://www.gtergab.com/hy/news/books/square-cellar/182/> [դիտվել է 18.08.2020], կամ «Մարգարիտան ու Քրիզանտեննան», «Անաստված կինո թատրոն» գրքից. <https://www.gtergab.com/hy/news/prose/margarita-and-chrizantenna/30/> [դիտվել է 18.08.2020]:

Նմանվում է նրանց, ասենք՝ սևերի հետ ապրող սպիտակամորթի մաշկի գույնն է թխանում, չինացիների հետ ապրողի աչքերը մի քիչ չինականի նման են դառնում. մարդս ադապտացվող երևույթ է:

Եվ այդ կոնտեքստում նաև շատ ուժեղ ընդգծվում է միմյանց «քցելու» հակաարժեքը, որն էլ հենց հիմքն է «սադրանքի»՝ պրովոկատորի, որն այդքան խորքային դեր է կատարել ռուսական մշակութային տիրույթում: Եվ պատմականորեն՝ դավաճանի հակաարժեքը մեր քաղաքակրթության հիմքում է, չէ՞. Հուդան:

«Սադրիչ» լինելը կամ մարդուն սադրելը հետո դարձավ խորհրդային մշակույթի հիմքերից մեկը. գուլագային «քաղաքակրթությունը» պիտի «իջեցներ» (опустить) որքան կարելի է շատ մարդ, և դրա լավագույն ձևերից էր՝ մարդկանց գրանցել որպես չեկա-Էնկավեդե-կագեբեի գործակալ, որից հետո նրանք կարող էին սադրիչի դեր կատարել իրենց շրջանակներում, «վառողի», մյուս կողմից՝ իրենք կարճ սանձից էին կախված արդեն, քանի որ կագեբեն կարող էր իրենց սպառնալ, որ կբացահայտի, որ կապված են: Նույնն էլ՝ Գուլագի ներսում՝ գործ տվողները: Դա՛ մի կապ:

«Իջեցնելը», «կզցնելը» հենց «բարի համբավի» արժեքին է առնչվում, խաբելու և գողանալու հակաարժեքներին. չէ՞ որ խաբելը ճշմարտություն գողանալ է:

Սրան միացավ «գործ տալու» ողջ համակարգը: Այստեղ կարևոր է հասկանալ հետևյալը. օրինակ՝ Հրանուշ Խառատյանը հետազոտել է և պնդում է, որ Հայաստանում 20-30-ականներին քիչ մարդ է իրականում «գործ տվել», այսինքն՝ «դոնոս»՝ մատնաթուղթ գրել իրենց ծանոթների և մերձավորների մասին: Մյուս կողմից՝ մենք գիտենք, որ, ասենք, Էնկավեդեի սպաներն իրենց կանանց էին նստեցնում, որպեսզի սրանք տրաֆարետով կազմված մատնաթղթեր գրեին «դաստեքով». ի՞նչ տարբերություն: Սա նույն «իջեցման» քաղաքականությունն է: Նույն կերպ էլ՝ եթե գյուղապետը,

ասենք, որոշում էր, որ այսինչին Գուլագ ուղարկի, իսկ այսինչին իսնայի, բուն հենց այդպիսի «ընտրություն» կատարելու կարիքը, իշխի այդպիսի գործածումը՝ «Սոֆիի ընտրության» պես, այլասերող էր, «իջեցնող»: Մարդուն այս կամ այն կերպ ընդգրկում էին «օմերտայի» մեջ, ինչպես մաֆիայում՝ երբ պիտի սպանության մասնակցես, որ արյամբ ներկվես, և այլևս չվախենան, որ կմատնես: Ինչպես Դոստոևսկին շատ էլ լավ նկարագրել էր «Չարքեր»-ում:

Այս ամենն ուղղված էր նրան, որ ողջ ժողովուրդը «իջեցվի»: Դրա մեխանիզմները՝ հենց «օխրանկային» գործ տվողների վերաբերյալ, ես տեսել եմ լավ նկարագրված Ռոման Բալայանի «Ֆիլյոր» ֆիլմում՝ դեռ 1980-ականների երկրորդ կեսում նկարահանված, ինչպես նաև վերջերս հրապարակված՝ Միխայիլ Չիգարի գործում («Կայսրությունը պիտի մահանա»)՝²⁵⁰ Գապոնի, Մալինովսկու և այլ պրովոկատորների մասին պատմող մասերում:

304

Այս ամենը կարելի է և ավելի հեռուն տանել՝ պատմության խորքերը՝ միջնադարյան պատմություն, մինչև իսկ մեր քաղաքակրթության սկիզբը՝ արժեքների հիմնադրման իմաստով:

Հաջորդ հանգրվանը, իմ կարծիքով, 19-րդ դարի Օդեսայի և հրեաների մշակույթն է: Օդեսան միջազգային նավահանգիստ էր և, միևնույն ժամանակ, այն քաղաքական մայրաքաղաքային սիրտ ունեցող քաղաքներից, որտեղ հրեաների ներկայությունը թույլատրված էր. չէ՞ որ նրանք ապրում էին այդ «բնակեցման գոտում». «բնակեցման գոտի» կար, այսինքն՝ նրանք իրավունք չունեին ապրելու Մոսկվայում, Սանկտ Պետերբուրգում, դեպի արևելք գնալ: Լինելով նավահանգստային և բազմամշակութային քաղաք՝ Օդեսան հատուկ նշանակություն ձեռք բերեց նաև որպես կրիմինալության կենտրոն: Իր սրամտության հետ միաձուլված:

250. Տե՛ս նույն գործի գրախոսականը. <https://www.gtergab.com/ru/news/essay/the-lessons-of-history-russian/145/> [դիտվել է 18.08.2020]:

Եվ այդ մշակույթում իդիշ լեզուն մեծ դեր սկսեց կատարել, որովհետև գաղտնի լեզու էր պետք, և հաճախ գաղտնի լեզուն վերցվում էր իդիշի բառերից: Գործածվում էր, ասենք, խազա՝ տան փոխարեն (хаза՝ house) և այլն: Хозяйство, хозяин-ն էլ է այդ արմատից, նույն կերպ, ինչպես որ, ասենք, eco-ն նույնպես տուն է նշանակում, ուրեմն՝ economica – տնտեսություն, ecologia – տնաբանություն:

Ուրեմն իդիշը՝ որպես գաղտնի լեզվի մատակարար: Եվ հրեական գործոնը. շատ ու շատ հարգելի մարդկանց կողմից այդ շարժումը, որն ասում է. «Եթե, Ռուսական կայսրություն, դու ինձ մարդ չես համարում, չես հարգում, թույլ չես տալիս ապրել՝ ուր ուզեմ, սովորել՝ ուր ուզեմ, ես ի՞նչ պարտք ունեմ քո նկատմամբ. կդառնամ քրեական կամ հեղափոխական»: Եվ ոչ հրեաները՝ նույն կերպ. «Եթե դուք մարդկանց չեք հարգում, ճորտացնում էիք ու մինչև հիմա էլ ճորտացնում եք, թույլ չեք տալիս սովորել, ապրել՝ ուր ուզեն, մենք ի՞նչ պարտք ունենք ձեր նկատմամբ»:

Հետո արդեն՝ 19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին, **եթե նայում ենք հեղափոխական շարժումները և նախևառաջ՝ տեռորիստական, էսենական, սոցիալիստական խմբերի շարժումները՝ նրանց գլխավոր թեզերից մեկն այն էր, որ մարդը կարևոր չէ, կարելի է մարդուն զոհաբերել հանուն արդարության համար պայքարի, մարդու իրավունքները կարևոր չեն, մարդու սեփականությունը կարևոր չէ:** Նույն կերպ՝ ինչպես որ իշխի վերաբերմունքն էր՝ բացարձակ իշխի, որն, իբր, աստված տվել էր ինքնակալին, սա էլ՝ իրենից եմանացրել էր «ներքև»՝ տալով իր պամեշչիկներին, արիստոկրատիային, ազնվականությանը և այլն:

Գիտենք, որ բոլշևիկները «էքստերով» էին զբաղվում, հա՞, էսենները տեռորիզմով էին զբաղվում: Բնական էր դա նույնիսկ մինչև հեղափոխությունը:

Դրա պատճառն էլ կա, գրել եմ Չիգարի գրքի մասին գրախոսությանս մեջ, որ, իհարկե, **Ռուսական կայսրությունում**

մարդու արժեքը թերագնահատելը խորապես կապված էր ճորտատիրական կարգերի տևականության հետ:

Հեղափոխականները նախ այդ մշակույթի մեջ թաթախված էին. որ մարդն արժեք չունի: Այն էլ ինչպես էին թաթախված. որ այսօր մարդն արժեք չունի, իսկ վաղը՝ մարդու բարօրությունն պիտի վրա հասնի, և այդ վաղվա բարօրության համար այսօր կարելի է այդ (չեղած) արժեքը զոհաբերել: Գրել եմ այդ մասին դեռ շահտ վաղուց²⁵¹՝ «արժանապատվություն» արժեքի հաճախ բացակայության մասին՝ ռուսական մշակույթի իշխի տիրույթում:

Դա, իհարկե, հակասություն է, կոգնիտիվ դիսոնանս՝ մարդուն շատ հատուկ. կոնկրետ այսօրը չգնահատել՝ հանուն արատրակտ վաղվա: Այսօրը համարել սևագիր, ոչ թե քո կոնկրետ կյանքի կարևորագույն և միակ մաս: Թե ինչու՞ դա այդպես ուժգնացավ 19-րդ դարում, և թե ինչպե՞ս է դա հաղթահարվում այլ խոսակցություն է: Իհարկե, դա կապված է ապաիշխանավորված լինելու հետ:

306

Երկրորդ՝ նրանք նաև համարում էին, որ այն մարդիկ, որոնց կարելի է զոհաբերել և չհարգել, արդեն իրենց արժանապատվությունը զցել են, ոչնչացրել, արդեն բարի համբավ չունեն: Իսկ եթե կողքից մի երկու անմեղն էլ զոհաբերվեն հանուն «լուսավոր ապագայի», ինդիր չկա:

Բարի համբավ հասկացությունն այնքան էր արդեն վարկաբեկվել՝ երբ խոսքը «պամեջիկների», տիրող իշխի մասին էր, որ հեղափոխականները նրանց մարդու տեղ չէին դնում, չէին կարող դնել:

Եվ միևնույն ժամանակ, քանի որ դա տիրող իշխն էր, իսկ տիրող իշխն իր մշակույթն էլ է պարտադրում, հեղափոխական երիտասարդները նաև «բարի համբավ» հասկացության արժեքն իրենց իսկ նկատմամբ կասկածի տակ էին առնում:

251. Ст'ю Тер-Габриелян, Г. (1993), Эскиз истории идей. URL: <https://www.gtergab.com/ru/news/media/a-sketch-of-the-history-of-ideas-1993-1994/20/> [последний просмотр: 18.08.2020].

Այսինքն՝ մոդայիկ չէր այլևս այդ հասկացությունը, ինչպես որ մոդայիկ չէր եկեղեցին, որը, այդ տիրող իշխին սատարելով, կորցրել էր ուղենիշի, ուղղություն տվողի իր համբավը, իր կարողությունը (եթե անգամ երբևէ ունեցել էր): Նիցշեն էր մոդայիկ:

Այդ տվայտանքների մասին լավ է գրել Դոստոևսկին՝ Նախ և առաջ «Չարքերը» վեպում, բայց Նաև՝ այլ գործերում. «Եթե Աստված չկա, ամեն ինչ թույլատրելի է»: Նա կողմ էր, որ Աստված մնա որպես ուղենիշ, ուղեցույց: Սակայն Աստծո գաղափարի թուլացման հետ մեկտեղ թուլացել էր Նաև ավելի աշխարհիկ արժեքի գոյությունը՝ բարի համբավի:

Այսինքն՝ Նախորդ բարոյական արժեքների համակարգը, հարացույցը՝ պարադիգմը, թուլանում էր: Մի մասի համար դրատեղը գիտությունն էր վերցնում ճանաչողությունը, լուսավորությունը, պրոգրեսը՝ առաջընթացը: Բայց գիտությունն էլ խնդիր ուներ. հետամնաց կղերականությունը թե ժողովուրդը գիտությունը չէին կարող ընդունել իր հետազոտական լիցքով՝ ամբողջությամբ. չէ՞ որ դա նշանակում էր լինել, էլի, «հին բարոյականությունից» դուրս. մարդու սեքսուալ կյանքը հետազոտել, մարդկանց վրա էքսպերիմենտներ անել: Եվ որոշ գիտնականներ, աշխարհը ճանաչելու իրենց պոլեմիկ եռանդով տարված, հենց դրան էին կողմ:

Չուր չէ, որ գիտության զարգացման հետ ծնվեց «Ֆրանկենշտեյնի» ժանրը՝ «վախենալի» ֆանտաստիկայի, որից հետո էլ՝ «սարսափի»:

Իսկ Նացիզմի ժամանակ արդեն Նաև Նացիստական բժիշկների էքսպերիմենտները ցույց տվեցին այդ ուղղության սարսափելիությունը, հետո՝ միջուկային զենքի ստեղծումը...

Հետո մարդկությունը կամ Նրա առաջատար մասը փորձեց վերահսկիչ համակարգ ստեղծել, գիտության այդ «անբարոյական» զարգացման դեմն առնել, այն կառավարել...

Բայց վերադառնանք 19-րդ դարի երկրորդ կեսին. **Նախորդ**

բարոյականության այդ հարացույցի կոլապսն ինչ-որ չափով արդեն հեղափոխականներին և, այսպես ասած, «անարգելակ» գիտնականներին մերձեցնում էր քրեական աշխարհի հետ: Շերլոկ Հոլմսի հակառակորդի՝ Մորիարտիի կերպարը պատահական չէ:

Որովհետև քրեական աշխարհն իր «փիլիսոփայությունն» ուներ: Նույնիսկ կարող ենք տեսնել, ասենք, Դիքենսի մոտ արտացոլված՝ Օլիվեր Թվիսթի մասին վեպում. գրպանահատների արժեքները:

Քրեական աշխարհն ասում էր, որ, նախ՝ «Մենք ունենք մեր սեփական կողեքսը՝ էթիկայի և արժանապատվության, որն այլ է, քան, այսպես կոչված, «ֆրայերներինը» («ֆրայեր» բառն էլ է, հա՞, նույն իդիշից՝ ազատ, free. նաև ասում են հիմա ռօx. այսինքն՝ մարդ, որին «քցելը» ոչինչ չարժի, քանի որ նա բլատնոյ չէ): Մենք ունենք մեր օրենքը»:

308

Երկրորդ՝ որ «Մենք մարդուն նույն կերպ չենք հարգում, ինչպես և կառավարությունը. մարդը ոչնչություն է, զրո է, նա ո՛չ իրավունք ունի սեփականության, ո՛չ արժեք, որ իրեն հարգենք: Նրա՛նը չէ սեփականությունը. կա՛մ ուժեղինն է, կա՛մ հանրային է»:

Այսինքն. «Քանի որ հասարակությունն արդար չէ, իսկ արդարության բոլոր կոչերը գալիս են անարդարներից և այդպիսով երեսպաշտ են ու ձև են, որպեսզի նրանք շարունակեն հասարակությանը քամել, ուրեմն, մենք էլ՝ քրեականներս, ոչ մի կարիք չունենք ենթարկվելու արդարության այդ քարոզին, ո՛չ էլ հարգելու այդ խղճուկներին, որոնք ենթարկվում են ու թույլ են տալիս, որ իրենց անխնա շահագործեն»:

Քրեականներն իրե՛նց օրենքն էին ստեղծում, իրե՛նց բարոյական կողեքսը պարտադրում իրենց շրջանակում: Եվ քանի որ նրանք օրենքից դուրս էին, չէ՞ որ մարդը պիտի ինչ-որ կերպ կոմպենսացնի իր արժանապատվության ոտնահարվելը. եթե հասարակությունն իրենց դուրս է մղել իր ներսից,

Նրանք էլ ավելի ուժգնորեն կստեղծեն «ներքին օրենք»:

Նույնիսկ բանտի, Էսպես կոչված, «գյոթնոցում» կան այդպիսի ներքին օրենքներ: Հենց որ մարդկանց հայտարարում են, որ նրանք դուրս են մղված «նորմալից, ընդունվածից», նրանք էլ ավելի փութաջանորեն իրենց «նորմալ» են ստեղծում «սովորական», իբր «մեծ» «նորմալի» սահմաններից դուրս, նրան այլ, տարօրինակ կերպերով առնչվող:

Այդպես հիմք դրվեց նրան, ինչը հետո դարձավ նույնիսկ գաղափարական առումով խորհրդային ժամանակ ընդհանուր մոտեցում, և դա, այսպես կոչված, социально близкие - «սոցիալապես մոտիկների» նկատմամբ քաղաքականութուն են էր:

Ըստ դրա՝ քրեական հանցագործները շատ ավելի մեղմ պատիժներ էին ստանում և շատ ավելի մեծ արտոնություններ ունեին Գուլագում, քան քաղաքականները:

Մարդու հանդեպ հարգանքի և արժանապատվության այդ խոր բացակայությունը, որի խորքային արտահայտումը գուլագային համակարգն էր, կարծում եմ, սերում է նաև Ռուսաստանի ճորտատիրական կարգերից, ինչպես ասացի. որովհետև կարելի է նաև տեսնել, որ մարդու արժանապատվության հանդեպ համեմատաբար ավելի մեծ հարգանք կա այն շրջաններում, որտեղ չեն եղել ճորտատիրական կարգեր. Ուկրաինայի արևմտյան շրջաններում կամ կազակների շրջաններում, որոնք փախել էին ճորտատիրական կարգերից շատ հաճախ, և ինչքան էլ դաժան լինեին, դա այլ կարգի դաժանություն էր:

Մարդու հանդեպ այդ վերաբերմունքը ժառանգվեց բուլշևիկյան կուսակցության պարագլուխների կողմից և արտահայտվեց նրանց վերաբերմունքում ամեն ինչի հանդեպ:

Այդպես սկսեց զարգանալ խորհրդային համակարգը, որտեղ, նախ, քրեական հանցագործը՝ գողականը, համարվում էր համեմատաբար լավ բան, ավելի լավ, քան, այսպես կոչված,

«դասակարգային թշնամին», երկրորդ՝ տնտեսությունն ամբողջությամբ դրված էր գուլագային ռեյսերի վրա, իսկ քանի որ մշակույթը կապված է տնտեսությանը՝ արժեքային, վարքային մշակույթը կապված է տնտեսության տարբերակին, ուրեմն մշակույթը մեծ մասամբ հիմնվեց գուլագային հոգեբանության, արժեքների, վարքի կանոնների վրա: Եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա մշակույթի մի խոշոր մասը:

Այսպիսով՝ քրեականությունը և խորհրդային մշակույթի մեյնսթրիմը սկսեցին նույնանալ: Քրեականությունը ոչ թե շեղում էր կամ բացառություն, ոչ թե ենթամշակույթ, այլ՝ մեյնսթրիմի յուրահատուկ մաս, երբեմն՝ քողարկված, իսկ երբեմն մարդիկ պարզապես չէին էլ նկատում, որ իրենց վարքը նույն քրեականությունն է, քանի որ չէին ուզի, որ այդպես եղած լիներ, և քանի որ մարդս, ինչպես ասացի, շա՛տ ադապտացվող կենդանի է: Նրանք չտեսնելու էին տալիս, իրենց ավելի հիմարի տեղ էին դնում, քան կային, որպեսզի չնկատեն, որ Գուլագում ենք ապրում մեկ, և որ իրենք բոլորը, փաստորեն, քրեական մշակույթի կրող են՝ երկու:

310

Պետք է լավ հասկանալ, թե ո՛րն է որևէ համակարգի իրական ատաղձը:

Ինձ համար խորհրդային համակարգը հասկանալի դարձավ շատ վաղ տարիքում. Սովեթնիցիների «Արխիպելագ Գուլագ»-ը կարդացի, երբ մոտավորապես 14-15 տարեկան էի: Մերի Քոչարից՝ Հրաչյա Քոչարի դուստրից, որը մայրիկիս ընկերուհին էր, մայրիկս երկու օրով վերցրել էր երկու հաստ հատոր՝ արտասահմանում հրատարակված, ԽՍՀՄ-ում արգելված, իհարկե: Ցերեկները մայրս էր կարդում, գիշերը՝ ես, նրանից գրեթե թաքուն (նա, իհարկե, գիտեր, որ ես թաքուն կարդում եմ, բայց արդեն ոչինչ անել չէր կարող):

Եվ դա եղավ իմ կյանքի առաջին արժեքային հեղափոխությունը: Ես վերջապես հասկացա, թե ինչն ինչոց է:

Մինչ այդ ես գիտեի, որ այո, մեր ընտանիքն էլ է տառապել,

եղել են ստալինյան բռնաճնշումներ, 37 թիվ և այլն, սակայն մենք ապրում ենք քիչ թե շատ արդար հասարակությունում, որը շատ լավ արժեքներ ունի, որտեղ պետք է, որ լինի մասնավոր սեփականություն, որտեղ մենք բոլորս լավին, նորին և լուսավոր ապագային ենք միտված, և կան լիքը սխալներ, բայց, ընդհանուր առմամբ, մենք բարի, լավ, ճիշտ հասարակությունում ենք ապրում, որն այդքան բան է կառուցել Հայաստանում, և մենք պիտի շարունակենք կառուցել:

Այսինքն՝ այն անարդարությունը, անմարդկայնությունը, որին ես էի հանդիպում իմ կարճիկ կյանքում, թվում էր՝ մասնավոր էր, սխալ, իսկ հասարակության մեծ քրեականությունը, իշխի քրեականությունը՝ անցած-գնացած բան կամ, եթե հիմա պատահեր, առանձին դեպք ընդհանուր արդար և ճիշտ մարդկային համակարգում: Իմ մասնավոր անբախտ ճակատագիրն էր՝ բռնների և բռնների մշակույթի հանդիպելու ամեն քայլափոխին: Կողքի դպրոցում դա, գուցե, չկար, միայն իմ դպրոցում էր. բախտս չէր բերել: Այդպես էր ինձ թվում մինչ Սոլժենիցին կարդալը:

Սոլժենիցինի գործը կարդալով ես հասկացա, թե իրականում այդ իմ այնտղյակ հասարակության ատաղձն ինչն էր:

Այն գոյություն ուներ ստրկատիրական ուժի վրա հենված լինելու շնորհիվ: Ստրուկները Գուլագի բազում, միլիոնավոր զոհերն էին, մահով զոհվածները թե պարզապես այդ համակարգով անցածները և բոլոր-բոլորը, որոնք ինչ-որ կերպ առնչվել էին այդ համակարգին, իսկ դա նշանակում էր՝ ողջ խորհրդային ժողովուրդը:

«Մարգարիտան և Քրիզանտենևան» պատմվածքս շարունակություն ունի, որը դուրս է մնացել գրվածքից:

Երբ Բրուկզիլյանն ասում է, որ «Պետությունն ուժ է շահագործողների ձեռքին՝ շահագործվողներին հնազանդ պահելու համար, ուժ է իշխողների ձեռքին՝ իշխվողներին հնազանդ պահելու համար», ես՝ միամիտ գերագանցիկս, ձեռք եմ բարձրացնում:

Նա ասում է. «Գիտեմ, դու ուզում ես հարցնել՝ եթե մեր հասարակությունում շահագործվողներ չկան, եթե մեզ մոտ ժողովուրդն է իշխանությունը, ապա ու՞մ է շահագործում մեր պետությունը, ու՞մ վրա է իշխում: Միամիտ հարց. չէ՞ որ մեզ մոտ կան հանցագործներ, որոնք բանտերում են նստած. հենց նրա՞նց է իշխում և շահագործում մեր պետությունը»:

Ես մտքումս ասացի. «Բայց չէ՞ որ նրանք քիչ են՝ բանտերում նստածները. գլուխը, ստացվում է, շա՛տ ավելի մեծ է, քան մարմի՞նը»: Բայց որոշեցի լռել, չվիճել:

Այն ժամանակ ես չէի կարող տիկին («ընկեր») «Մարգարիտա Բրունզիլոյանի» ասածի տարտարոսը հասկանալ. նա եղել էր Գուլագում և լավ գիտեր, որ շահագործվողներն ու իշխվողները մեր հասարակությունում բնավ էլ քիչ չեն: Իր «գյորա»՝ նա իր իմացածն էր բացատրում խորհրդային գաղափարախոսության սահմանած «պետություն» հասկացության էության մասին:

312

Ստրուկները Գուլագում ծրի աշխատանք էին կատարում վատ որակի:

Մեկ օրինակ ստրկատիրության ոչ էֆեկտիվության վերաբերյալ, որը մայրիկս էր պատմում խորհրդային ժամանակի մի մինիստրի օգնականի մասին: Սա ատելով ասում էր իր մինիստրին: Երբ մինիստրն ասում էր՝ «Գնա մի բաժակ ջուր բեր», նա գնում էր զուգարան, ջուրը լցնում էր, հետո թքում էր մեջը, մատով լա՛վ խառնում էր, հետո բերում էր, բաժակը տալիս էր այդ մինիստրին:

Սա դասական օրինակ է:

Ստրկատիրական աշխատանքն այդպիսին է. այն խաբկանք է, արհամարհանք և անպատվություն՝ նաև ստրկատիրոջ հանդեպ:

Ես մի տեղ արել եմ «տուֆտա» բառի վերլուծությունը, որը հենց այդ վատ որակի հիմքի մասին է: Եվ **այնպիսի հասկացություններ, ինչպես «խալտուրա», «գռդոն», «տուֆ-**

տա»²⁵², որոնք նույն թեզաուրուսի հասկացություններ են, Խորհրդային Միության, այսպես ասած, հիմնաքարային, գլխավոր հասկացություններից էին:

Եվ երբ ես հասկացա, թե Խորհրդային Միության քաղտնտեսությունն իրականում ինչի՛ վրա է հիմնված, բնականաբար, շատ բաներ սկսեցի հասկանալ նաև մշակութային և ենթամշակութային այդ վարքային երևույթների վերաբերյալ:

Եթե ուզեք՝ «տուֆտա»-ի մասին կարող եմ պատմել:

ԳՀ.- Հա, հետաքրքիր կլինի:

ԳՏԳ.- Ուրեմն՝ «տուֆտա»-ն նույն արմատից է, ինչ «տուֆ»-ը: Նշանակում է ծակոտկեն և համեմատաբար փափուկ մի բան: «Տաֆտա» բառը գուցե լսած լինեք, նույն բառն է, կտորին է վերաբերում. գործվածքի որոշակի տեսակի, որը հաստ է, փափուկ և ծակոտկեն: Օղեսայի դերձակներն ասում էին «տուֆտա անել» կամ «տաֆտա անել»։ Խոսքն այն մասին էր, որ երբ դու կարում ես «Չինգեր» կարի մեքենայով շոր, եթե շորը չկա, դու տուֆտա՝ (տաֆտա) ես դնում այդ մեքենայի չոր, մետաղյա ներքևի մասին, որպեսզի ասեղը չդիպչի դրան, և չվնասվի:

Այսինքն՝ երբ «տաֆտա ես անում», դու холостой, idle, այսինքն՝ անիմաստ գործ ես անում: Երբ նրանց արքորեցին, իսկ նրանց արքորեցին առաջին Էտապներում, դեռ Սոլովկի կղզին, որն արքորի առաջին վայրերից էր, Գուլագ, որպես այդպիսին, չկար լրիվ ձևավորված այդ ժամանակ՝ 21-22 թվականներին²⁵³, նրանք հասկացան, որ գուլագային համակարգում ապրելու միակ ձևը «տուֆտա անելն» է, այսինքն՝ ձև թափել, թե գործ ես անում, իրականում չանել:

252. Ես «տուֆտայի» թեզաուրուսի մեջ եմ ընդգրկում նաև հետևյալը. ֆուֆլո, «ֆառշ» («ֆալշ» բառից), ֆընդըխ, իմիտացիա, կամուֆլաժ, ադապտացիա, սիմուլակր, ֆեյք, կեղծ, ֆասադ, «Պոտյոմկինի գյուղ»:

253. Թեև Ալեքսանդր Յակովլևն ասում է, որ եթե 1918-ին բուլղարական տեռորի քաղաքականության հրահանգով կար ընդամենը մի քսան հատ համակենտրոնացման ճամբար ստեղծած, ապա 1919-ին արդեն ութսունից ավելի էին:

Եվ այդպես այդ բառը մտավ այդ ամբողջ մեր մշակույթի մեջ: Հայտնի բան է, թե որքան ոչ էֆեկտիվ էր գուլագային ստրկատիրական աշխատանքը: Ասենք՝ հենց այդ Սոլովկիի ժողովուրդը, և հետո՝ հավելյալ զեկեր²⁵⁴ փորեցին, այսպես կոչված՝ Բելոմոր-կանալ ջրանցքը: Հետո Գորկին դրվատանքով դա ներկայացրեց որպես փոխվող, վերադաստիարակվող բանտարկյալների աշխատանք:

Բայց այդ ջրանցքը նավարկելի չէր: Քիչ էին փորել, նավ չէր կարող անցնել: Դա տուժտա արված գործ էր՝ վերադասների զեկուցելու համար:

Եվ նույն «նախշը» մենք տեսնում ենք այսօր կամ երեկ, երբ Հյուսիս-հարավ մայրուղու կամուրջները՝ մի քանի կամուրջ, կառուցվում են այնպես, որ տակով «ֆուռա» չի կարող անցնել: Ցածր է, և հետո պիտի քանդվեն ու նորից կառուցվեն: Համ արել ես, փող ստացել, զեկուցել, համ փողը միջից գողացել, համ էլ նորից պիտի քանդես, փող ստանաս, մի մասը գողանաս, հետո նորը սարքես, փող ստանաս, էլի մի մասը գողանաս: Եվ այլն: Անսպառ աղբյուր:

314

Ճիշտ ինչպես Բելոմոր կանալը հետո պիտի նորից փորվեր, որ գոնե մասամբ դառնար նավարկելի:

Որովհետև ստրկատիրական աշխատանքը, ի տարբերություն բուրգերի, փարավոնի ժամանակների մասին լեգենդների, սարսափելի ոչ էֆեկտիվ է:

Գուցե առաջ մի քիչ ավելի էֆեկտիվ է եղել, բայց ինչքան մարդկության կրթության ցենզն ավելացել է, ավելի ու ավելի ոչ էֆեկտիվ է դարձել:

Ամբողջ Խորհրդային Միությունը տուժտայի վրա էր հիմնված: Կամաց-կամաց՝ ավելի ու ավելի: Տուժտա էր պլանային էկոնոմիկան: Նույնիսկ ոչ գուլագային, ոչ ստրկատիրական աշխատանքի դեպքում տուժտան պահպանվեց, դարձավ

254. «Չեկ»-ի մասին տե՛ս հղում 14, (էջ 37):

մշակույթ: Որովհետև մարդն ապաիշխանավորված էր, իրեն պետության տերը չէր զգում

Տուֆտա էին գրագողության հիման վրա այդ բոլոր դոկտորական դիսերտացիաները, որոնք պաշտպանվում էին հատկապես արևելյան ժողովուրդների ներկայացուցիչների կողմից՝ Ադրբեջան, Հյուսիսային Կովկաս, Ուզբեկստան, ընդհանրապես Միջին Ասիա: Այնտեղ, բնականաբար, դա պարզապես բեյի ինչ-որ մի հավելյալ, առանձնահատուկ նշան ունենալու ձև էր՝ գնել, թխել դիսերտացիան և ստանալ դոկտորի կոչում:

Խորհրդային ժամանակվա վերջում դա շատ ընդլայնվեց: Ես Մոսկվայում ասպիրանտուրայում էի 1985-1988-ին, այնպես որ լավ տեսնում էի այդ ամենը, ընդ որում՝ հենց արևելագիտության գծով էի, այնպես որ շատերին տեսա այդ երկրներից: Հայաստանում և Վրաստանում այդ քանակը՝ գրագողության և սուտ գիտության, երկրորդ տեղում էր ԽՍՀՄ «արևելյան» մասի համեմատ: Ռուսաստանում շա՛տ ավելի քիչ էր այն ժամանակ, իսկ հիմա եթե տեսնենք, վերջին 30 տարվա ընթացքում Ռուսաստանն այդ առումով չեմպիոն է դարձել և բացարձակապես հետ չի ընկնում ամենավերջին աֆրիկյան երկրից, որտեղ յուրաքանչյուր սպա ուզում է նաև ակադեմիկոսի կոչում ունենալ, ճիշտ ինչպես որ ուզում է ապակու մի կտոր, որպես շքանշան, դոշին կպցնել: Այդ «կարգո հոգեբանությունը», որի մասին շատ է ասվել՝ «կարգո կուլտը»²⁵⁵ և՛ շքանշանների հանդեպ, և՛ կոչումների, և՛ սոցիալական հաջողության այլ ատրիբուտների, շատ տարածված է ամենահետամնաց հասարակություններում. որքան ավելի հետամնաց, այնքան ավելի տարածված:

Դա արխայիկ մտածողության²⁵⁶ վառ դրսևորում է, ինչը քրեական մշակույթին շատ հատուկ է. սերը դեպի պարա-

255. Կարգո կուլտ. https://en.wikipedia.org/wiki/Cargo_cult [Accessed 18.08.2020].

256. Տե՛ս հետևյալ հարդորումը. <https://epfarmenia.am/hy/video/Archaic-thinking-part2> [դիտվել է 18.08.2020]:

Ֆերնալիաներ: Ինչպես որ «աբորիգեններն» էին վաճառում իրենց հողը ապակու փայլփլուն կտորների դիմաց: Զրեական հոգեբանություն ունեցողները, քանի որ իրենց կրթական ցենզը սովորաբար շատ ցածր է, աշխարհի մասին պատկերացումները՝ «մոգականացած», ունեն նույն հակումը:

Մարդիկ հնուց հակված են, որպես իրենց արժանիքների գնահատում, ստանալ *бирюльки*՝ «ցպիկներ», և դրանով հպարտանալ: Դա էլ է «քցելու», «ընդգրկելու» ձև՝ երբ հանցավոր իշխը մեղալիներ է բաժանում: Մենք տեսանք, թե ինչպես էր դա տեղի ունենում Հայաստանում. արժանի մարդիկ այդ «ցպիկները» ստանալիս պիտի որոշեին. եթե դրանք հանձնվում են անարժանի, բարի համբավ չունեցողի կողմից, և այդ հանձնելը նույնպես նրա և նրա թիմի կողմից է որոշվել, դրանց «վերանձնային» նշանակությունը՝ այն, որ այդ մարդը պիտի, իբր, քեզ պարզևատրի «ազգի», «պետության», «հասարակության» անուկից, պահպանվու՞մ է, թե՞ վերանում: Մեծ մասը վերցնում էր այդ «ցպիկները», թեկուզև տվայտանքներից հետո, համարելով, որ տվողն անձը չէ, այլ՝ հանրությունը՝ անձի ձեռամբ, թեկուզև՝ անարժան անձի: Սակայն, իհարկե, դրա մեջ կա խո՛րը հակասություն. որտեղո՞վ է անցնում չընտրված, անարժան, իշխին ուզուրպացրածի մարմնի ո՞ր մասով է անցնում այն, որ նա ներկայացնում է երկիրդ, և ո՞ր մասով՝ այն, որ նա ստահակ է և հանցագործ: Ցպիկն անարժանից վերցնելով և դռնիդ կախելով՝ արդյոք դու օմերտայի մաս չե՞ս դառնում, չե՞ս կոռուպտացվում համակարգի մեջ: Բա հետո նրան ինչպե՞ս քննադատես, դատես... Հարցեր, հարցեր...

Ամերիկայում, օրինակ, դա բիզնեսի տեսակներից մեկն է: Մեզ էլ է հասնում երբեմն. միամիտ մարդը հանկարծ նամակ է ստանում, որն ասում է. «Դուք ընտրվել եք Նյու Յորքի Ակադեմիայի անդամ. ուղարկեք քսան (հիսուն, հարյուր) դոլար և կստանաք անդամության Ձեր հավաստագիրը»: Եվ իրոք,

Եթե ուղարկեն՝ կստանան, թեև Նյու Յորքի ակադեմիա չկա, բայց դե միամիտն ուրախանում է: Նույն կերպ՝ կան «աշխարհի քաղաքացու անձնագրեր», գինը՝ երկու հարյուր դոլար, որոնց մեջ գրված է. «Դուք արժանացաք աշխարհի քաղաքացու կարգավիճակի Ձեր անխոնջ գործունեության համար»: Եվ փոքր տառերով. «Սույն անձնագիրը գործում է բոլոր այն երկրներում, որոնք ընդունում են իր իսկությունը»: Խաբկանք էլ չկա, իրականում: Ուզում ես ցպիկներով խաբվել, պարապ հոգիդ խնդացնել՝ խնդրեմ:

Սակայն գիտությունը դրանով զոհվում է, եթե իրական համալսարանն ու ԲՈԿ-ն են այդպիսի կոչումներ շնորհում: Այդ բարքը վերջնականապես կլանեց ռուսաստանյան (և հայաստանյան էլ) հասարակությունն արդեն անկախությունից հետո, Սովետի փլվելուց հետո:

Բայց խնդիրն ավելի բարդ է. գիտական կոմունիզմի գաղափարախոսությունը կոչումներ էր շնորհում աջ և ձախ, այսինքն՝ հիմքը՝ սուտ գիտության դիմաց ցպիկ ստանալու, արդեն դրված էր Սովետի սկզբից:

Երբ քաղաքակրթությունը հասարակությանդ գեներից ջնջել են՝ ապակու փայլիլուն կտորը գերադասում ես ադամանդից, մենակ թե դոշիդ լինի, քեզ չխաբես էլ՝ ուրիշներին կխաբես գուցե մի քիչ: «Ստից», «սուտի» ճանաչումը հասարակության կողմից գերադասում ես իրական սոցիալական հաջողությունից: Երբ քաղաքակրթությունը հասարակությանդ գեներից ջնջել են, «իսկ արքան մերկ է» գորացող քիչ կլինի, լինի էլ՝ կջնջիսենք:

ԳՀ.- Կա՞ն ինչ-որ Էթնիկ առանձնահատկություններ այդ առումով: Այսինքն՝ սա «խորհրդային» էր, բայց չենք համեմատի, չէ՞, Եստոնիան և Հայաստանը:

ԳՏԳ.- Շատ պարզ պատճառով. Եստոնիան, Լատվիան, Լիտվան, ինչպես նաև Արևմտյան Ուկրաինան 20 տարվա անկախություն ունեցան ամենակարևոր ժամանակաշրջանում

1918-ից մինչև 1939-1940 թթ.: Դա այնպիսի լիցք տվեց, որ Նրանք, բնականաբար, այդքան չէին կարող վարակվել, ինչքան այդ Նույն ժամանակաշրջանում Խորհրդային Միության այն մասերը, որոնք ամբողջությամբ այդ տարածքի մեջ էին:

Բայց պիտի ճիշտ հասկանանք. այդ համատարած գրագողության և տուֆտայի մի կարևոր պահը պիտի հաշվի առնենք: Ես չեմ ուզի, որ արևելյան ժողովուրդների մասին իմ ասածն ընկալվի որպես իմ կողմից Նրանց, այսպես ասած, թաքուն «տեղը դնելու» ինչ-որ ձև:

Որովհետև **իրականում դա ստրուկի Նույն ընդվզումն է տիրոջ, տիրակալի դեմ:** Այսինքն՝ արևելյան ժողովուրդները չէին ընդունել այդ բարքը, այդ հասարակական կարգը՝ լիներ դա ցարական Ռուսաստան թե սոցիալիզմ: Նրանք հպատակվել էին բռնի ուժով, անկախ Նրանից՝ ավելի զարգացած էին թե ավելի պակաս, մինչ այդ պետություն ունեին թե ոչ:

318

Դա շատ լավ երևում է Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների դեպքում, օրինակ՝ չեչենների: Նրանք ստիպված հպատակվել էին, մեծ մասամբ՝ սարսափելի պատերազմներից հետո:

Անկախ Նրանից, որ այդ mission civilisatrice-ը՝ «քաղաքակրթման առաքելությունը», Ռուսաստանը, ռուսական մշակույթը, իշխանական «կենտրոնն» իր վրա էր վերցրել այդ երկրների հանդեպ, անկախ Նրանից, թե դա իրոք դրակա՞ն դեր էր կատարում, թե՞ բացասական, որովհետև շատ դեպքերում դրական կարող է դիտարկվել, այբուբեն տվեց շատերին, գրել-կարդալ սովորեցրեց և այլն, բայց դա գալիս էր թշնամուց: Թշնամին հպատակեցրել էր ժողովուրդներին:

Այդ պատճառով այդ տարածքներում խորապես պահպանվեց, այսպես կոչված, «ընդհանուր օրենքը»²⁵⁷, որը տարբեր-

257. Крикорова, Ж., Мельникова, Ж., Недолян, А. и Тер-Габриелян, Г. (ред.) (2003), Традиция разрешения конфликтов на Кавказе и методы институтов гражданского общества. URL: <https://bit.ly/2LmBhHN> [последний просмотр: 18.07.2020].

վում է գրավոր օրենքից: «Ընդհանուր օրենքը», ասենք, արյան վրեժի գոյությունն է:

ԳՀ.- Այսինքն՝ պահպանեցին այն, ինչ որ իրենց հարազատ էր...

ԳՏԳ.- Երանք ստիպված պիտի հպատակվեին օֆիցիալ, վերևից եկող «գրավոր» օրենքին, բայց որքան կարողանում էին, պահպանում էին իրենց ավանդական պրակտիկաները, հարցերը լուծելու ձևերը, հին հավատալիքները և այլն:

Պետք է հասկանալ, որ Գուլագի մշակույթը և գողականության մշակույթը կազմավորվել են արևելյան այդ հոսքի մեծ ազդեցությամբ, այդ կովկասյան՝ հյուսիսային նախևառաջ, բայց կովկասյան, նաև հարավային, նաև հայերի, վրացիների և միջինասիական ժողովուրդների բարքային հոսքից, նրանց ավանդույթների ազդեցությամբ: Ավանդույթ, որի էությունն էր չհպատակվել այդ՝ «վերևից» եկող և քանդող ուժին:

Ինչը որ այն համարում է ճշմարիտ, եթե նա՛ է այդպես համարողը, ուրեմն մենք համաձայն չենք, անկախ նրանից՝ ճշմարիտ է թե ոչ:

Եվ դա, օրինակ, կարող է շատ հետաքրքիր հետազոտություն լինել, որովհետև ռուսերենում, եթե ռուսական համացանցը նայենք, ապա և՛ իդիշի ու գողական լեզվի փոխհարաբերությունները, և՛ Օդեսայի դերը ռուսական կրիմինալ մշակույթի մեջ, և՛ մնացած շատ ու շատ հարցեր բավական հետազոտված են: Կան հսկայական բառարաններ բոլոր կրիմինալ տերմինների, նաև հայիոյանքների խորքային հետազոտություններ: Իսկ արևելյան մշակութային հոսքի վերաբերյալ քիչ են կամ պարզապես չկան:

Գուլգե դա ավելի դժվար է ֆիքսելը, հետազոտելը: Բայց գուցե, էլի, կա մշակութային պատճառ: Որովհետև արևմտյան մասի՝ հրեաների, մերձբալթների, ուկրաինացիների մշակութային ազդեցությունը նկատելի, նույնիսկ հայերի

կամ վրացիների, այսպես ասած, «ցածրացնող» հանգամանք չէ: Այնքան «ցածրացնող» հանգամանք չէ ենթագիտակցորեն վելիկոռուսորեն մտածողի համար (անկախ իր էթնիկ պատկանելությունից), որքան իբր «թերզարգացած» արևելյան ազդեցությունը գիտակցելը: Հռետորաբանորեն՝ ասում են «մոնղոլ-թաթարական» ազդեցություն, բաց կոնկրետ առանձին չեչենների կամ ուզբեկների նշանակությունը 20-րդ դարի գողական մշակույթում, Գուլագում և այլն գրեթե չեն հետազոտում:

«Բամբակի» գործը՝ ամբողջ Կենտրոնական Ասիայի հսկայական կոռուպցիոն սուտի համակարգը, որ բացահայտվեց (ռուսացած հայ Գոլյան անունով քննիչի միջոցով) խորհրդային Միության կործանումից հինգ րոպե պակաս, չի գիտակցվում որպես Կենտրոնական Ասիայի բեյերի և ողջ ժողովրդի համաձայնություն՝ խեղելու իմպերիալիստական Մոսկվայի կողմից թելադրված-թելադրվող կանոնները և հարմարեցնելու «մեր» ուզածին, արժեքներին, համակարգին, ավանդույթին: Բամբակ հավաքողների ստրկությունը չի համարվում Գուլագի համակարգի ինդուլգենցիա ստացած, իսկ վերջինս՝ արևելյան ստրկատիրությունից ազդված, այն ընդօրինակած: «Մաղարիչը» «չմողեռնիզացված» հասարակություններում որպես բնական երևույթ չի գիտակցվում:

320

Թուղթ եք ուզում՝ կտանք, ձևակերպում եք ուզում՝ կձևակերպենք, բայց այս համակարգը մերը չէ, այնպե՛ս ենք խաբելու ձեզ, այնպե՛ս «տնագցնենք», որ հախներիցդ գանք՝ մեզ գրավելու համար, անկախ նրանից՝ լա՛վ բան էիք ուզում բերած լինել, գրավելով, թե՛ վատ բան:

Ուզում էիք, որ մենք դառնանք դուք, սակայն դուք կդառնաք մենք: Ձեր բոլոր «լավ» գաղափարները կսնանկացնենք՝ իմաստազրկելով, կվերադարձնենք, կվերակենդանացնենք մեր հին ձևերը՝ ձեր նոր շորերի մեջ փաթաթած:

Այսօրվա պուտինյան համակարգի և այլ ավտորիտար հա-

սարակարգերի «լեզիզմը»²⁵⁸, ինչպես նաև մեր նախորդ՝ ռուսաերժականի, այս նույն երևույթի արտահայտությունն են: Без бумажки ты бумашка, а с бумажкой - человек:

Կովկասյան կամ, օրինակ, թաթար լինի թե ուղմուրտ թե միջինասիական՝ ուզբեկ և այլն, այդ ցեղախմբերի և ազգերի ավանդույթների և մշակույթի ազդեցությունը գուլագային մշակույթի և ընդհանրապես Խորհրդային Միության մշակույթի ձևավորման վրա շատ քիչ է հետազոտված:

Մինչդեռ հիմա Ռուսաստանում դա լրիվ հաղթանակող բարքեր են: Ասենք՝ գրագողության հարցում լրիվ այդ գծի վրա է իրադրությունը: Պատահաբար չէ դա այդպես:

Երբ դու չես ընդունում քեզ պարտադրված խաղի կանոնները, դու ստեղծում ես խաղի այլ կանոններ: Օրինակ բերեմ: Ընկերուհիս է պատմում:

Դպրոցը կազմակերպել է երեխաների նկարների ցուցահանդես, ծնողներն իրենց ընկերներին հրավիրել են, որ նայեն երեխաների նկարները, գնահատեն, և պիտի տրվի մրցանակ: Անուններ չկան, ամեն հյուր պիտի գնահատի, թե ինքը ո՞ր նկարն է հավանում: Ո՞ր նկարները որ շատ հավանություն ստացան, մրցույթում առաջին, երկրորդ, երրորդ տեղերը կստանան:

Մտնում է մի կին, որը շատ ճարպիկ է: Իր ծանոթի երեխային մոտ է կանչում և ասում է. «Ո՞րն է քո նկարը»: Երեխան ցույց է տալիս:

Այդ կինն իր բոլոր ծանոթներին հորդորում է, որ այս նկարին տան ձայնը, և տալիս են նրան: Հաղթում է այդ երեխան:

258. Լեզիզմը (լեզալիզմը) ժամանակակից քաղաքագիտության մեջ նկարագրում է այն գործընթացը, երբ ավտորիտար իշխն իր ցանկացած կամայական որոշում և օրենքի խախտում փաթեթավորում է իբր անխոցելի գրված օրենքների և կանոնների կոկոնի մեջ, որպեսզի այդ ոչ լեզիտիմ որոշումներին տա արտաքուստ լեզիտիմություն: Այդպես են նկարագրվում այսօրվա պուտինյան Ռուսաստանը և շատ այլ ավտորիտար համակարգեր: Այդպիսին էր նաև Հայաստանը մինչև 2018 թ. ապրիլյան հեղափոխությունը, երբ, օրինակ, իշխի պահպանումը որոշվեց իրագործել Սահմանադրության փոփոխման միջոցով:

Նրա ծնողն ասում է. «Տե՛ս, է՛, իմ մտքով էլ չէր անցնի այդպես կազմակերպել, խարդախել մրցույթը»:

Այդ ծնողը (սլավոն) չի յուրացրել ռուսաստանյան կայսրության այլասերող մշակույթի դարավոր խաղի կանոնները կամ շատ նայիվ է: Իսկ ճարպիկ կինը յուրացրել է: Եվ նա սլավոնական ազգի ներկայացուցիչ չէ:

Դա տիպական օրինակ է այն մոտեցման, թե ինչպես է գործում, այսպես ասած, ոչ արդար գործող համակարգը, և ինչպես միամիտ է այսպես կոչված արդար կանոններ ազդարարած համակարգը՝ չհասկանալով, թե ի՞նչ հեշտությամբ կարելի է կանոնները խախտել և ծռմռել:

Եթե ուղեղդ արդեն փչացած է, ապա մրցույթները և արդարության բոլոր հնարավոր տարբերակներն արվում են այդ ցուցահանդեսի տարբերակով:

322

Ինքս ներկա եղա այդպիսի դեպքի հակադիր իրադրությանը 2008 թվականի ամռանը: Նոր էի վերադարձել Հայաստան: Լուսանկարների ցուցահանդես-մրցույթ արեցինք: Երկրորդ տեղը ստացավ 21-22 տարեկան մի աղջիկ: Եվ երբ եկավ բեմ՝ իր խոսքն ասելու, ասաց.

-Ես կյանքումս առաջին անգամ մասնակցեցի մի մրցույթի, որտեղ անսպասելիորեն ես ստանում եմ մրցանակ. մինչ այս ես պատկերացնում էի, որ բոլոր մրցույթների արդյունքներն անխտիր նախապես որոշված են, կեղծ, ԽԾԲ գործնով պայմանավորված: Շատ զարմացած եմ, որ եկա և առանց որևէ նախապատրաստման՝ հանկարծ ինձ հաղթող են հայտարարում: Շնորհակալություն արդարության մասին պատկերացումս վերականգնելու համար:

Այսինքն՝ «նորմալության», «արդարության», «անաչառության» մշակույթը շատ ուժեղ շեղվել էր արդեն և մարդկանց հոգեբանությունում այլևս չկար որպես տարբերակ²⁵⁹:

259. Այս հարցերին անդրադառնում է նաև Լևոն Աբրահամյանն այս գրույցում. <https://www.youtube.com/watch?v=kHYubXC351E> [դիտվել է 18.02.2020]:

Ես Սուլժենիցինից քաղեցի գուլագային էթիկայի, գուլագային կանոնակարգի մի քանի ասույթ: Մեկը՝ Умри ты сегодня, я - завтра «Մեռի՛ր դու այսօր, ես՝ վաղը»: Սկզբունքային ասույթ, որը ցույց է տալիս այդ «բլատնոյ»՝ գողական աշխարհի մեջ հարաբերությունների հիերարխիան: Եվ երկրորդը, օրինակ՝ Тебя не гребют - не подмахивай (այստեղ իրականում ուրիշ բան է օգտագործված, ուղղակի չեմ ուզում դա ասել). ասում է՝ եթե քեզ ձեռք չեն տալիս, մի՛ խառնվիր ոչ մի բանի:

Ի՞նչ է անում Գուլագը և ընդհանրապես այդ ամբողջ հասարակարգը մարդու հետ: Նա մարդուն զրկում է համայնքի պատկանելությունից՝ լինի դա ցեղ, լինի դա գյուղ և այլն: Նրան դարձնում է ատոմական մեկ կտոր, որի միակ շանսը վերապրելու, այսպես ասենք՝ ծայրահեղ էգոիզմն է, ծայրահեղ անկախությունը մյուս բոլորից: Նա չի կարող իրեն թույլ տալ բարի զգացումներ, մեծահոգություն և այլն: Ծայրահեղ էգոիզմը և ծայրահեղ նաղդային հոգեբանությունը: «Մեռի՛ր դու այսօր, ես՝ վաղը». եթե կես կտոր հացը կարող է քեզ փրկել, ես դա չեմ տա: «Քեզ ձեռք չեն տալիս՝ մի՛ խառնվիր». դու ո՛չ մի ընդհանուր շահ ո՛չ մեկի հետ չես կարող ունենալ, միայն դու ես, միայնակ, և ամբոխը:

Երբ երեխան անիրավ կերպով մրցանակ ստացավ, նրա ծնողը չբացահայտեց, որ դա անթույլատրելի է: Երեխան էլ տեսավ, որ այդպես պիտի արվեն մրցույթները: Ընդհակառակը. ծնողը սովորեց, որ դա՛ է ճիշտ եղանակը: Ի՛նքն էր «թույլիկ», ո՛չ թե ճարպիկ կինը՝ անիրավ և այլասերող: Եվ ով էլ հասկացավ եությունը, ոչ ոք չմիջամտեց, մրցույթը չչեղարկվեց:

Սուլժենիցինի ամենաուժեղ գլուխներից են, այսպես կոչված, «մալուլետկաներին»՝ Գուլագի մանկահասակ բնակիչներին նվիրված գլուխները: Ամենադաժանը նրանք էին, և դա շատ հետաքրքիր է, և հետո Շալամովը նույնպես դրա մասին գրել է:

Այն ճարպիկ կինը, որի մասին վերը նշեցի, և որին ես ճանաչում եմ, բավականաչափ չի ստացել այդպիսի վարքին հա-

կադիր արժեքներ իր ծնողների, իր դպրոցի կողմից. այդպիսին է ձևավորվել. ինչ տեսել է կյանքում, ինչ դասեր քաղել է, այդպես էլ վարվում է:

Չնայած խնդիրների, թվում է, տարբերությանը՝ նույնն էլ *մալուլետկաները*. գրկված լինելով «նորմալ» հասարակության մեջ մեծանալուց՝ նրանք ընդհանրապես չունենին արգելակներ դաժանությանը դիմելիս: Հասուն «բլատնոյը»՝ «ուռկան», ասենք, մարդու՝ «ֆրայերի», «լոխի», «ծեռպիլայի» աչքը գուցե չհաներ գդալով, եթե այդ մարդը կամավոր իր գդալն իրեն չտար, պարզապես ուժով ձեռքից առներ: Իսկ մալուլետկան արգելակ չունի՝ գդալը կկոխի մարդու աչքը: Եվ այլն:

Դա է պատճառը, որ *բեսպրեդելը* հաճախ ասոցացվում էր *մալուլետկաների* հետ: Եվ դա շատ կարևոր հասկացություններից է, ինչպես գիտենք՝ այսօր էլ շատ տարածված, մեծ մասամբ՝ մետաֆորիկ իմաստով օգտագործվող: Սակայն դրա իմաստը հենց այն է, որ անեզր բռնություն է սանձազերծվում, անեզր այն աստիճան, որ նույնիսկ սանձարձակողն ինքն իրեն էլ չի խնայում: Այսինքն՝ *բեսպրեդելի* դեպքում արգելակ չկա: Ինչը ցույց է տալիս, որ շատ այլ դեպքերում կա, և ուրեմն կան կանոններ, վարքային և խոսքային միջոցներ, որոնք կառավարում են բռնության չափը և կանգ առնելու պահը: Մյուս կողմից, ես դեռ կխոսեմ դրա մասին, նա, ով չի ուզում հարմարվել, կարող է *բեսպրեդելի* դիմել կամ դրա սպառնալիքը ներկայացնել, որպեսզի իրադրությունը շտկի: Դա, իհարկե, վտանգավոր է, քանի որ հետագայում կարող են նրա հախից գալ: Սակայն դրա մեջ կա հիմք, որն արժանապատիվ մարդու համար շատ հասկանալի է. առաջին իսկ զառիթափը դեպ սեփական արժանապատվության կոխկռճում արդեն նշան է, որ այդ պրոցեսը կանգ չի առնելու: Դրա համար էլ երբեմն նպատակահարմար է «ոչ սիմետրիկ» պատասխան ռեակցիա տալ, չհպատակվել և *բեսպրեդելով* սպառնալ կամ նույնիսկ դրան գնալ, թեկուզ մեռնելու վտան-

գի տակ, որպեսզի նշան ու դաս տալ, որ (տվյալ, բայց նաև՝ ընդհանրապես) մարդու արժանապատվությունն անտրոհելի է (պիտի լինի): Դոստոևսկին ասում էր. «Երեխայի մի արցունք թե եղավ՝ չի արդարանա աշխարհի ողջ երջանկությունը»: Նույն կերպ էլ, թվում է, «փուչ» պատճառով *բեսպրեդելի* գնացողն ասում է. «Ինձ, թվում է, մի՛ թեթև նեղելով՝ ողջ իմ ամբողջականությունն ու արժանապատվությունն ես զոհում, ուրեմն *բեսպրեդել* եմ անում ի պատասխան»: Երկուսն էլ սինկրետիկ, հոլիստիկ՝ չտարազատված հոգեբանության ու փիլիսոփայության, արժեքների արտահայտում են: Դա հատուկ է և՛ մեր աշխարհամասի մշակույթներին, և՛ արխայիկ, նաև կրոնական մտածողությանը (ի տարբերություն Արևմուտքի, որտեղ անալիտիզմը շատ ավելի խորն է), և՛ մեր նախկին հասարակարգին:

Ավելի զարգացած հասարակությունում մարդը հաճախ «իր վրա չի վերցնում» իր արժանապատվության «հպանցիկ» ոտնահարումը, քանի որ համոզված է, որ սա բացառություն է, ոչ թե օրենք, և հասարակական կարծիքն իր կողմն է: Իսկ ավելի քիչ զարգացած հասարակությունում կամ անքաղաքակիրթ իրադրության մեջ այդ համոզմունքը չկա, դրա համար, թվում է, հենց որ քեզ *կպան*, եթե իսկույն «չապացուցես», որ քեզ *կպնելը* սխալ էր, հասարակությունն ընդմիջտ կհամոզվի, որ *տակ ես*, և ըստ այդմ կշարունակի քեզ հետ վարվել: Դրանից ծնվում է *ատվետի* կարիքը, *աբառուկտի գելությունը* և այլն: Դրանից բախումներն էսկալացվում են և տանում դեպ *բեսպրեդել*:

«Երեխայի արցունքը» Լենինն իսպառ արհամարիեց՝ հասնելով ծայրահեղ «ձախականությանը»՝ երբ մարդն արժանապատվություն իսպառ չունի և կարող է միլիոններով զոհաբերվել, քանի որ պարզապես բախում է, «հնի» և «նորի» անտոգոնիստական առճակատում է:

Դրան իրենց ձևով կարողացան հակադրվել միայն արխայիկ մտածողություն ունեցողները: Մի կողմից՝ այդ քաղաքակա-

նությունը, որպես իրեն դիմադրելու ձև, ավելի ուժգին բուժեց արդեն ժառանգված արխայիկ մտածողությունը: Մյուս կողմից՝ այդ մոտեցումը նաև կուլտիվացնում էր արխայիկ մտածողությունը, որպեսզի ավելի հեշտ իշխի, քանի որ քիչ իմացող մարդու ընտրության հնարավորությունները սահմանափակ են: Արդյունքում քրեական վարքուբարքը՝ *հոմո հոմինի լուպուս էստ* (նկատե՛ք *աբառոտկի գայլի* ու *լուպուսի* նույնությունը), դարձավ, մի կողմից, անարդար հասարակությանը դիմադրելու գրեթե միակ ձևը, մյուս կողմից՝ քաղաքակիրթ հասարակությունն ստեղծելու փորձերի գլխավոր գերեզմանափորը:

Մաս երկրորդ

Գայանե Հովակիմյան (ԳՀ). - Գիտեք՝ հայիոյանքի՝ հանրային դիսկուրս դուրս գալու առումով. այն դուրս չի գալիս օֆիցիալ դիսկուրս, բայց եթե մենք լսենք տղամարդկանց խոսակցություն, որը հանրային չէ, փակ է, այդ բառապաշարը կա: Այսինքն՝ գալիս է ներսից: Այսինքն՝ այդ մարդիկ կրում են այդ բառապաշարը: Չեն խոսում, օրինակ, կանանց ներկայությամբ, չեն խոսում պաշտոնական խոսակցության ընթացքում:

326

Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան (ԳՏԳ). - Այսինքն՝ նրանք որոշակի տաբուի տիրապետության տակ են, որն ազդում է նրանց խոսքի և՛ համոհոտի, և՛ խորության ու անկեղծության վրա: Դա շատ տարօրինակ ու հետաքրքիր ֆենոմեն է՝ տաբուների հարցը. աշխարհով մեկ շատ կարևոր: Ու շատ հետաքրքիր է դիտարկել այն հասարակությունները, որտեղ այդ քֆուրները, այսպես ասած, կա՛մ չեզոքացել են՝ լրիվ մոնելով հանրային դիսկուրս, կա՛մ երբևէ չեն էլ ստեղծվել այդ կատեգորիայի: Հայտնի է, որ Ֆրանսիայում եթե մեկը մյուսին ասում է՝ «Ես կկենակցեմ քո մայրիկի հետ», պատասխանն է՝ «Դա քո և իմ մայրիկի անձնական գործն է»:

Մյուս դեպքը՝ անգլոամերիկյան աշխարհը, որտեղ հայիո-

յանքը դուրս է եկել արդեն հանրային դիսկուրս առանց որևէ սահմանափակման, ինչպես անգլերենում fuck բառը:

Ռուսերենում հիմա դա տեղի է ունենում սոցիալական ցանցերում՝ ի տարբերություն մեր սոցիալական ցանցերի, որտեղ էլի բլթբլթում է, բայց դեռ դուրս չի գալիս: Ընդ որում մենք՝ հայերս, կարող ենք ռուսերեն ամենաթունդ քֆուրները թույլ տալ սոցիալական ցանցում, սակայն հայերեն չենք անի:

Ռուսալեզու սոցիալական ցանցերում ոչ մեկի մտքով չի անցնում, որ, ասենք, երեխա կարող է կարդալ, անհարմար է... Կին, տղամարդ, տղա, աղջիկ սկսել են հավասար օգտագործել, չնայած օֆիցիալ բանավոր դիսկուրսում դեռևս սահմանափակված է: Եվ շատ հետաքրքիր է դա: Այսինքն՝ սոցիալական ցանցը հիմա, փաստորեն, այդ, այսպես ասած, ցանկապատն է կամ հանրային զուգարանի պատը, որի վրա ինչ ասես կարելի է գրել: Ընդ որում՝ հեղինակը հաճախ հայտնի է, անոնիմ չէ:

Մինչդեռ և՛ գրական լեզվում, և՛ կինոյի լեզվում, և՛ գեղարվեստական գրականության լեզվում, եթե նայենք ռուսերեն գրականության զարգացումը, անկախության առաջին տարիներին այդ բառերը համեմատական ազատություն ստացան: Հետո ցենզուրան եկավ՝ արդեն նոր, պոստիմյան, կարելի է ասել, նոր՝ «եկեղեցական» երեսպաշտությունը, հանրային լեզուն այդ ասպարեզներում մասամբ սահմանափակեց:

Այդ նոր երեսպաշտությունը մեզանում էլ կա. կրթական ասպարեզում, օրինակ: Հիմա նույնիսկ, ամենաաբսուրդ ձևով, դասական տեքստերն են փոխում, ասենք, Թումանյանի «ա»-ն «է» են դարձնում. սարսափելի է: Պուշկինի «Բալլան» Ռուսաստանում որոշեցին փոխել, որ «տերտերներին» վիրավորանք չլինի:

Բայց ինֆորմացիոն տարափի դեմն առնելու, ցենզուրայի այդ փորձերը սին են: Սոցիալական ցանցերում ռուսերենում

արդեն լրիվ ազատ է, և հայերենում, ես արդեն զգում եմ, այդ միտումները նույնպես դեպի դա են գնում:

Կարևոր է հասկանալ գողական բարքերի, բառապաշարի և հայիոյական բառապաշարի կապը: Այս խնդրին սերտորեն առնչվում է հայիոյանքների մշակույթը: Սերում է այն հնուց, ըստ մի բացատրության՝ աստծո և աստծո շուրջ եղող արժեքների նկատմամբ հասարակական վերաբերմունքից:

Սովետի ժամանակը և ընդհանրապես 20-րդ դարը հասկանալու համար կարևոր խնդիրներից մեկն է դա: Ռուսական աշխարհում մի քիչ հետազոտված, մեզանում չհետազոտված:

Դրա մասին արագ ինչ-որ բան ասելու ձև եմ համարում Միխայիլ Բախտինի մոտեցումն օգտագործելը: Բախտինը²⁶⁰ միջնադարյան կառնավալի մասին իր գրքում մեթոդ է առաջարկում:

328

20-րդ դարի ստեղծագործությունն է դա՝ 20-րդ դարի միջին մասում գրված: Բախտինը մխրճված է եղել հեղափոխության, Գուլագի, սովետիզմի պատմության մեջ, բոլշևիկների հետապնդումների մեջ: Իր աչքի առաջ ունեցել է բոլշևիկների ամբողջ վարքը:

Եվ իր այդ շատ կարևոր բեսթսելերը թաքուն զուգահեռ է անցկացնում իր ժամանակի հետ: Այստեղ նա, ի թիվս այլ բաների, ասենք՝ ծիծաղի²⁶¹ եռթյան, ցույց տվեց մշակութային այն դերը, որն ունի մարդկային ստորին մասը, և այն դերը, որն ունի կառնավալը:

Այն, ինչ չէր կարելի, կառնավալի ժամանակ դառնում է կարելի: Խաղային իմաստով, իհարկե: Հիերարխիաները կոտրվում են. նա, ով «վերև» է, դառնում է «ներքև», և հակառակը. Кто был никем, тот станет всем, նա, ով «ներքև» էր,

260. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2014), Միխայիլ Բախտին: Բուն TV: Հասանելի է՝ <http://boon.am/mikhail-bakhtin/> [դիտվել է 18.08.2020]:

261. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2013), Մեծ ծիծաղից առաջ: Հասանելի է՝ <https://gtergab.com/hy/news/blog/before-the-big-laughter/72/> [դիտվել է 18.08.2020]:

ցարի, թագավորի կամ աստծո տարբերանշաններ է հագնում: Իսկ թագավորը դիմակով է դուրս գալիս: Դա, այսպես ասած, օրինաչափորեն և լեգիտիմ կերպով որոշված, ավանդույթով հաստատված՝ հիերարխիաների՝ գլխավայր շրջելու օր է: Մեր Վարդավառը տիպական կառնավալ է: Լևոն Աբրահամյանը ժամանակին գրեց 88-ի շարժման մասին, որ կառնավալային տարրեր ուներ, ես մի քիչ դրան անդրադարձա «Էլեկտրիկ Երևանի» մասին մի էսսեում²⁶². կառնավալության էլեմենտներ ունեն մեր բոլոր շարժումները:

Այնպես որ՝ դա շատ հայտնի թեմա է. ինչպես են հիերարխիաները շրջվում կառնավալի ժամանակ, սովորաբար, իհարկե, ժամանակավորապես, պայմանականորեն: Որ «գազը» դուրս գա: Այսինքն՝ կառնավալը հեղափոխության մետաֆոր է և շանթարգել:

Նույն կերպ էլ՝ հայիոյանքն է երկիմաստ: Նրա ծագման մի շատ կարևոր աղբյուրը մարդու կենսաբանությանը, մարմնի մասերին վերաբերող հայիոյանքն է, մյուսը՝ սրբապղծությունը (blasphemy), այսինքն՝ երբ մայրիկին են հայիոյում, նախևառաջ, պատմականորեն, աստծո մայրիկին նկատի ունեին: Մարդու կրոնն էին հայիոյում, նրա հավաքական ինքնության հիմքը:

Մարդու եռության երկու կարևորագույն մաս քաղաքակրթության սկզբում բնականորեն միավորվել էին. մեկը՝ «անգիտակից» կենսաբանության հիմքը. մարմնի՝ բազմանալու և սնվելու հետ կապված գործառույթները, մյուսը՝ գիտակից ինքնության հիմքը. հավատը, որ իր ինքնությունը գերբնական ուժերից է սնվում, հրաշք է:

Շատ հայիոյանքներ ծագել են քրմերի «սուրբ» արտահայտություններից: Քրմերն այդպես հայիոյում էին աստվածների՝ «չար աչքը» խափանելու համար: Եվ միայն եթե «ոչ

262. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2015), Դատողություններ «Էլեկտրական Երևանի» ետևից: Հասանելի է՝ <https://www.gtergab.com/hy/news/media/thinking-aloud-about-electric-yerevan/100/> [դիտվել է 18.08.2020]:

քուրմն» Է սկսում դրանք գործածել, դառնում է հայիոյանք, քանի որ՝ սրբապղծություն: Քանի որ նա դրա իրավունքը չուներ: Սովորական մահկանացուն նույնիսկ աստծո անունը տալու իրավունք չուներ, այդ պատճառով կուռք-աստվածը՝ արջը (медведь), ռուսերենում անուն չունի, այլ սոսկ որպես «մեղրն իմացող» կարող է նշվել: Նույն կերպ էլ որոշ մշակույթներում չեն գրում ճօր (աստված), այլ գրում են ճ-ր (աստ-ծ), որպեսզի ավելորդ տեղը՝ ունայնորեն, այդ բանն օգտագործած չլինեն:

Այսպիսով՝ հայիոյանքը սկզբում, երբ առաջացել է, եղել է ոչ թե կոնկրետ քեզ վերաբերող (դու ո՛վ էիր, որ. մի բշտիկ աստծո աշխարհիս երեսին, որի կյանքի թելը նա կարող է մի ակնթարթում կտրել, դու այնքան փոքր ես, որ քեզ հայիոյել էլ չեր լինի, ի՞նչդ հայիոյվի), այլ՝ քո աստծոն: Եվ դա՛ է հիմքը եղել այն արգելելու, իսկ եթե հնչեց՝ վրեժ առնելու, ասողին պատժելու կարիքի. քանի որ քո աստծո՞ն հայիոյեց, այսինքն՝ քո կոլեկտիվ, ընդհանրական ինքնության հիմքը, այն, ինչը քեզ՝ բշտիկիս աշխարհի երեսին, թույլ է տալիս կամչել, որ այս տրագիկ կյանքի իմաստը հասկանաս կամ գոնե, եթե չհասկանաս էլ, ընդունես, որ քեզևից մեծ է, քեզ հասանելի չէ, և հպատակվես:

330

Հայիոյանքը երկիմաստ է. կառնավալի ժամանակ, ճիշտ ինչպես համով անեկդոտ պատմելու ժամանակ, նույնիսկ թույլատրելի է: Այլ երանգներ է ձեռք բերում, համովություն, հումոր: Կանոնը խախտելը, եթե այսօր այդպիսի բացառիկ օր է, չէ՞ որ հաճելի է, շանթարգել է, որ թույլ է տալիս չապստամբել, սակայն պարպվել կառնավալի շնորհիվ:

Հայիոյանքը շատ ստեղծագործ է, ինչպես և գողական եզրաբանությունը. երկունս էլ լի են ժողովրդական ստեղծագործությամբ: Դա է պատճառը, որ շատ կարևոր եմ համարում այդ երկու դիսկուրսների բառարաններ հավաքելը հայերեն: Ավաղ, դրանով ոչ ոք չի զբաղվում: Ասում են, թե իրականում և խորապես տաբուսացված հայիոյական բառերի քանակը

քիչ է: Այո, սակայն դրանց միջոցով ձևավորվող հայիոյանքների տարատեսակներն անսպառ են, և հենց այդ տարատեսակների բառարանը պիտի ունենա ամեն իրեն հարգող մշակույթ՝ հետագա գիտական ուսումնասիրության համար:

Հայիոյանքն ուղղակիորեն առնչվում է տաբուհին: Սրբությունը հայիոյելը, սուրբը պղծելը, հարամելը նաև տաբուհի խախտում է, եթե ոչ քանդում: Իսկ տաբուն նույնպիսի ճնշում է մարդու վրա, ինչպես ստրկատիրությունը: Այսինքն՝ մարդու ազատությունն է բռնի կերպով սահմանափակում: Եվ այդ իմաստով բնական է, որ ամբողջ գողական լեզուն և գողական բարքերը պիտի միահյուսված լինեին, ամալգամայի մեջ լինեին այդ տաբուացված թեմաների և բառերի ու հասկացությունների հետ:

Մա՞րդ, թե՞ աստված: Ես չգիտեմ՝ ինչպե՞ս է աստծոն երկրպագելը դարձել մարդ հայիոյել: Բայց կարելի է պատկերացնել: Երևի կան հետազոտություններ, ծանոթ չեմ: Գուցե դա եղել է մարդու անհատական ինքնության, արժանապատվության, հպարտության ամրապնդման շնորհիվ: Չե՞ որ, ինչպես իտալական կատակն է ասում, կան ազգեր, որոնք կարծում են, որ իրենց որդին աստված է, իսկ մայրը՝ կույս: Բոլոր ավանդական հակում ունեցող մշակույթներն ունեն այդ կապը՝ ուժեղ լինի, թե թույլ: Մարդն արժանապատիվ էակ է, այսինքն՝ աստվածակերպ: Քրիստոնեությունը, ստեղծելով Մարդ-Աստծո գաղափարն ու արժեքը, արդեն հիմք դրեց նրան, որ մարդը որպես աստվածային էակ մեկնաբանվի: Ողջ Անտիկ ու Վերածննդի արվեստը դրա մասին են. մարդուն որպես բնորոշ օգտագործելով՝ ներկայացնել աստծուն կամ աստվածայինը:

Կա ամոթ, և կա խիղճ: Ամոթը հասարակությունից է («շառամ» հասկացությունն իսլամում, срам՝ ռուսերեն), խիղճը ներքին, սեփական հոգուց կամ աստծուց ամոթն է: Սակայն երկուսն էլ, եթե չկա պետության (կամ այլ հիմք-համակարգի) լեգալիստական, օրենքի ուժը թեկուզ բռնի կերպով հաստա-

տող մեքենան, հիմք չեն, որպեսզի անօրենը չկատարվի: Հասարակական (համայնքային) կարծիքը և սեփական խիղճը բավական չեն «նորմալ», արդար հասարակություն ունենալու համար, այն կարգավորելու, կառավարելու համար. դա՛ է պատճառը, որ զարգացել են պետական համակարգերը:

Հավանական է՝ մայր հայիոյելու պատճառն այն է, որ մարդ նաև իր աստծոն է անարգված զգում, երբ իր մայրն է անարգվել: Քանի որ ինքն աստծո էակ է իրեն զգում, և իր արժանապատվությունն անպատվելը նաև իր աստծո գործն անպատվել է նշանակում:

Հետաքրքիր է, որ ամոթը, տաբուն նախ և առաջ վերաբերում են սեռականությանը, և հայիոյանքների ամենաազդեցիկ, ամենատաբուազած մասը սեռականությանն է առնչվում: Ինչ-որ պահի՝ ֆալլոսների կուլտի, վեստալկաների ժամանակներում, դա այդպես չի եղել: Դա այդպես է դարձել Ադամի ու Եվայի պատմության հետ միասին, ըստ երևույթին, երբ մարդկային հասարակության գոյատևման և զարգացման քաղտնտեսությունը՝ այն ռացիոնալ կերպը, որով կյանքն էր կազմակերպվում, պահանջել է սեռական հարցը կառավարել՝ ընտանիքների հենց այսպիսի՝ մոնոգամ կերպով, օրենքների, կանոնների, ավանդույթների հենց այսպիսի՝ կերպով, մշակույթի, բարքերի և դրանց վերահսկման հենց այսպիսի՝ կերպերով այդ ամենը կազմակերպելով:

Այդպիսի հետազոտություններ արվել են թե ոչ՝ չգիտեմ, սակայն հետաքրքիր կլիներ դիտարկել, թե ո՛ր մշակույթում ի՛նչն է ավելի խոր վիրավորանք. մարդու դեմքին թքե՞լը, թե՞ նրա մայրիկին հայիոյելը, այսինքն՝ նրա արժանապատվության հպարտ ու բաց մա՞սը, աստվածակերպ դե՞մքը կոխկռճելը, թե՞ իր ինքնության տաբուազած մասը: Թե՞ դրանք նույնն են:

Ամեն դեպքում մարդուն ուղղված հայիոյանքը վիրավորանք է և իր արժանապատվության հանդեպ ոտնձգություն, նույնիսկ եթե որոշ հասարակություններում այլևս սեռականը

տաբուլացված չէ, և սեռական հայիոյանքը չի ընկալվում որպես առավել ստորացուցիչ:

Ռուսերենում, օրինակ, մայրիկ հայիոյելը հաճախ չի ընկալվում հենց հասցեատիրոջ մայրիկին հայիոյել, այլ՝ ընդհանրապես, անորոշ մի մայր... Նույնիսկ քերականական ձևերն օգնում են, որպեսզի այդ ընկալումը հստակվի. և՛ հայերենում, և՛ ռուսերենում քերականական միջոցներ կան, որ մայրիկ հայիոյելը դարձվի ավելի վիրավորական՝ հասցեատիրոջ համար, կամ ավելի քիչ վիրավորական:

Մեր խորհրդային և հետխորհրդային աշխարհներում, հատկապես արևելյան և հարավային հատվածում, եթե ինչ-որ մեկի մայրիկին հայիոյեցին, եթե նա «լավ տղա» է, պիտի վրիժառու լինի: Եվ դա, ինչպես և մայրիկի կուռքը՝ տոտեմը, մայրիկին սրբացնելը, ֆետիշացնելը, գողական բարքերի էթիկական կոդեքսի կարևոր մաս է: Մայրիկը՝ որպես կարգո կուլտի արտահայտություն: Սեփական մայրիկն ու աստվածամայրը միավորված են հանդես գալիս:

Այդ դեպքում արդեն սկզբունքային խնդիրներ էին առաջանում, նույն կերպ, ինչպես եթե հայիոյվում է՝ ասելով, որ տղամարդը պասիվ կերպով կենակցում է մեկ այլ տղամարդու հետ: Դա ասելն արդեն սպառնալի էր, որովհետև դու պիտի պատասխան տայիր դրա համար, և նա, ով կուլ տվեց, էլի սպառնալի վիճակում էր, որովհետև եթե կուլ տվեց, կուլ տվեց «ընկած», «կզգված» լինելու կոնցեպտը: Նրա արժանապատվությունը խորապես խոցվեց:

Չուգարան մաքրելը նույն շարքից է. էլի ամոթույքին առնչվող բան է զուգարանը և այդ առումով՝ սեռականին նույնպես: Աստված այնպես է ստեղծել, որ սեռականությունը և մենդական ցիկլը, ուրեմն և՛ արտաթորանքը, մարմնականորեն միմյանց մերձ են, իսկ արտաթորանքը մեր քաղաքակրթության մեջ պիտի առնչվեր կեղտին, տաբուին, քանի որ այդպես չանելը կարող էր բերել անցանկալի սանիտարահիգիենիկ հետևանքների: Այդպիսով ամոթույքը, արտաթորանքը

և սեռականությունը, որին, սակայն, առնչվում է և ամենապատվաբերը, ամենահպարտանալունը՝ սերը, սերունդ տալը, երեխա ունենալը, «վերն» ու «վարը» պիտի միասնաբար և խառը հանդես գային, և թե ո՛ր դեպքում է «վարը» «վեր»՝ պիտի շա՛տ խստորեն կանոնակարգված դառնար որոշակի քաղտնտեսական հասարակարգում: Եվ դրա խախտումը կարող էր լինել միայն որպես հանցանք-զանցանք կամ կառնավալային ժեստ ընկալվող:

Ճիշտ ինչպես որ աստծոն վերսուս անձին հայիոյելու դեպքում «վերն» ու «վարը» խառնվում են՝ նույնն էլ այստեղ:

Նաև հասկանանք, որ տաբուն խախտելը մի բան է, մեկանգամյա գործողություն, իսկ տաբուն ջարդելը՝ հանրային, հասարակական: Արժեքները հնանում են, կամ նրանց մեզ տրամադրված ձևը՝ հագուստը, պիտի նորացվի կամ փոխվի: Արժեքը պիտի զարգանա, հարմար գա նոր իրադրություններին: Եթե արժեքը մնում է նույնը, իսկ կյանքն առաջ է գնում, դառնում է կարծրատիպ: Դա է պատճառը, որ արժեքները պիտի քննադատական զննման ենթարկվեն, նրանց հնացած մասը դեն նետվի, վերափոխվի, իսկ այն, ինչը նրանց ռացիոնալ կորիզն է՝ կարևոր, մեր կյանքը կազմակերպող, նորացվի և պահպանվի:

334

Ասենք, առաջներում գոյատևման պայքարի, հին հասարակարգերի ժամանակ, նախաամուսնական սեքսը խոչընդոտ էր, որպեսզի կինն առողջ լինի, կամ որպեսզի ընտանիքը համոզված լինի, որ ժառանգն իր արյան սերունդն է: Հազար ու մի պատճառ կար:

Այժմ դա որպես աներկբայելի արժեք դիտարկելը հետադիմություն է: Սակայն դա չի բացառում այլասերված չլինելու արժեքը: Պարզապես այդ արժեքն այլ կերպերով է արտահայտվում: Եվ երբ մարդ նախաամուսնական սեքսին «դեմ» է, իսկ ինքը, ասենք, կաշառակեր է, դա նրա բարոյական մերկությունն է ցույց տալիս:

Չուզարան մաքրելը բանակում և բանտում լավ գիտենք, թե ինչ է: Մեր բանակում դա խնդրառու է եղել մինչև վերջերս, երբ, կարծեմ, ստեղծեցին հավաքարարների բրիգադներ, որ այդ ծուղակից դուրս գային: Դա, իմ կարծիքով, «ստիպված վայրեջք» է, ոչ թե հարցի լուծում. մարդիկ պիտի համաձայնեն փոխնիփոխ զուգարան մաքրել՝ առանց համարելու, որ իրենք, ուրեմն, «ստորացվեցին», «ընկան», եթե դա իրենց թույլ տվեցին: Իսկ դրան զուգահեռ պիտի նաև զուգարանում մաքրություն պահպանել սովորեն:

Օրերս այսպիսի տեքստ գրեցի ֆեյսբուքում՝ կապված այն դեպքի հետ, որ գեղեցիկ նախշազարդ աղբամաններ են տեղադրել Գյումրիում, իսկ ոմանք ասում են, որ դա «սրբապղծություն» է՝ հին հայկական նախշազարդերն աղբամանի վրա տեղադրելը:

«Կեղտից» «զգվելը»

Արդեն, երևի, մի տեղ ասած-պատմած-գրած կլինեմ, կամ բազում տեղեր, որ, երբ Ամերիկա գնացի՝ 1994-ին, զարմանքից քար կտրեցի, որ համալսարանի միջանցքի հատակին, չնայելով, որ զուգարանի մուտքի մոտ են նստում, նստում էին ուսանողները ժամերով, աղջիկ-տղա, խառը, անկախ նրանից՝ ինչ (ու՛մ) զուգարան(ն) էր:

Ուրք սեղանին բարձրացնելն էլ, որ կինոյից գիտեինք, դե, պարզ է, մինչև հիմա շատերին զարմացնում է: Կա մշակույթ, որտեղ անպատվություն, վիրավորանք է համարվում (Посади свинью за стол, она и ноги на стол):

Խնդիրն ինչն է. հետամնաց հասարակություններում «ներքևը» համարվում է «կեղտոտ», իսկ «վերևը»՝ մաքուր: Եվ եղպես էլ կա. հստակ տարբերակում կա «քրիս», «գառլախ» և այլնի միջև, և՛ «մաքուր», «դիմային»: Նույնն էլ հարեմն է՝ հարամը՝ ի տարբերություն շքատան՝ հալալի:

Ուզում եմ նաև «հետամնաց» եզրույթն այստեղ ձևակերպել, որ երկիմաստություն չլինի. «հետամնացը» հասարակութ-

յան կամ նրա մի մասի քաղտնտեսության այնպիսի ձևերն են, այնպիսի կացութաձևերը, որոնք ժամանակակից հասարակության անդամի երջանկությանը, բարօրությանը, հասարակության բարգավաճմանն այլևս չեն ծառայում ամենաարդյունավետ կերպով:

«Ногн», գրված էր բանակի մեր «աձյալների» վրա, որ սնկավարակ կեղտոտ ոտքերիդ դիպած մասը հանկարծ երեսիդ չդիպցնես:

Մայրս միշտ երկու սրբիչ էր կախում. մեկը՝ երեսիս համար, մյուսը՝ մարմնիս: Որովհետև լողանալուց հետո էլ մարմինն ավելի «կեղտոտ» էր, քան երեսը:

Գետնին որ բան է ընկնում, երեխան վերցնում է, մայրիկն ասում է «յա՛խկ, դե՛ն նետիր»՝ դա է:

Որովհետև հետամնաց աշխարհում գետինը կեղտոտ է:

Միկրոբները մեջդ կմտնեն:

336

Երեխան կմրսի, պետք է բարուրել, որ ոտներն ուղիղ աճեն:

Չի կարելի սառույցով ջուր խմել, թե հիվանդ ես:

Նույն կերպ էլ՝ եթե «ներքև» է, եթե աղբ է, ուրեմն կեղտոտ է և «քրիս», ուրեմն շուրջն էլ պիտի աղբ լինի, իսկ մաքուր՝ մենակ «իմ տունիկ-իմ ամրոցիկը»՝ կեղտի աշխարհով շրջապատված:

Իսկ զարգացած աշխարհում ոչ միայն տանն ես առանց կոշիկ ման գալիս, այլև դրսում:

Որովհետև փոշի, հող թե ցեխ՝ ինքը մաքուր է, ինքը քո աշխարհի սիրելի մաս է: Աղբը՝ վերամշակվելիք և այնքա՛ն սիրով ու գորովանքով տարբերակված, փաթեթավորված ու տարաբաժանված, որ աղբամանդ իհա՛րկե պիտի սիրուն լինի, պիտի արվեստի գործ լինի:

Որովհետև չկան վերև-ներքև, չկան «իշխ» և «հպատակ», չկան «մաքուր» ու կեղտոտ», չկան «խառոշի» ու «անդիպչե-

լի», չկան «սուրբ» ու հորինովի քյարթուական «սրբապիղծ» կա մի մե՛ծ մաքուր մարդկային, բնական և կենդանական աշխարհ, որտեղ եթե սովորենք շնորհքով ապրել, կեղտ չի լինի, պարզապես չի՛ լինի:

* * *

Բանտում գոյություն ունեցող անձեռնմխելիների կաստայի մասին հենց վերջերս մեր գրողներից մեկը՝ Համբարձումը Համբարձումյան, մի պատմվածք հրապարակեց, որը կոչվում է հենց այդպես՝ «Գյոթնոցի բիձեն»:

Փակ միասեռ տարածքներ՝ Գուլագ, բանտ, բանակ. դրանք բուժում են արխայիզ²⁶³:

Մեզանում, ի տարբերություն, ասենք, որոշ այլ մշակույթների, հայիոյական այդ բառապաշարը մինչև հիմա կռվի մեջ է օֆիցիալ հանրային լեզվի կանոնների, ոճերի հետ, և դժվար է հասկանալ՝ այդտեղ արդյոք գռեհկություն²ն է ուզում հաղթել, երբ այդ բառապաշարն ուզում է դուրս գալ հանրային դիսկուրս, թե՞ երեսպաշտությունն է ուզում պարտվել:

337

Սա էլ է Բախտինի առաջարկած դիխտոմիան. օֆիցիալ (պաշտոնական) վերսուս «ինտիմ» (գաղտնամտերմիկ) և «ֆամիլյար» («անպատշաճ» մտերմավար) ոճեր: Ինտիմն ու ֆամիլյարը երկուսն էլ հակաերեսպաշտ են և այդ իմաստով՝ «ճշմարտության», բացության, թափանցիկության կողմը, թեև ֆամիլյարը կարող է լինել նաև տրոլլական, այսինքն՝ սուտ բացության համար օգտագործվող:

Պետք է հասկանալ, որ ֆամիլյարն ընդգրկում է նաև հանրայնորեն գռեհիկը, իսկ ինտիմի դեպքում, ասենք, այն, ինչ, եթե հանրային է, գռեհիկ կհնչեր (ամոթ), կարող է շատ տեղին հնչել:

Գռեհիկ է այն ինտիմը, որն անսպասելի է, որի վերաբերյալ

263. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2018), Արխայիկ մտածողություն. մաս 2: Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ: Հասանելի է՝ <https://www.youtube.com/watch?v=jeXR1PWlp8g> [դիտվել է 18.08.2020]:

խոսակիցը համաձայնություն չի հայտնել: Եթե հայտնել է, ապա այն գռեհիկ չէ արդեն, Նույնիսկ եթե շահ տ անձնական է: Նաև այդ համաձայնությունը կարող է լինել ոչ էքսպլիցիտ: Ասենք՝ ամուր ամուսնական զույգի ամուսնական (ներառյալ՝ սեռական) կյանքի մասին երբ զույգից մեկը դրական ակնարկ է անում հանրայնորեն, կարող է «նորմալ» հնչել, իսկ երբ անսպասելի է, ֆամիլյար է, գռեհիկ և խախտում, արժանապատվության ոտնահարում:

Կան է՛լ ավելի «նրբին» դեպքեր: Ասենք, ամուսնացած զույգից մեկն ասում է.

- Լայն մահճակալ գնեցինք մեզ համար:

Դա բացարձակապես գռեհիկ չի հնչում: Այդտեղ մարդու ուղեղը (եթե հիվանդագին չէ) չի ֆիքսվում այն բանի վրա, թե «ինչ են անելու նրանք այդ մահճակալին գիշերները»:

Իսկ եթե չամուսնացած, առավել ևս նաև ոչ օֆիցիալ իմաստով իրեն մշտական զույգ չհայտարարած զույգի ներկայացուցիչն ասի, կարող է տարօրինակ հնչել կամ հենց իրենց կապն ազդարարելու անուղղակի ձև լինել:

338

Արժեքներին վերադառնանք. քֆուրը, գիտենք, երբ որ օգտագործվում է՝ բացի հումորից և ինչ-որ այլ իրադրություններից, ասենք՝ անսպասելիությունն արտահայտելուց (այդտեղ ավելի շուտ գուցե «ինտիմի» կամ «ինտիմ» վերաբերմունք ակնկալելու դեպք է), ցածրացման, ստորացման իմաստ ունի: Նույնիսկ եթե լսողին ուղղակիորեն չի վերաբերում: Նրան «ցածր» դիսկուրսի մեջ ընդգրկելու հայտ է: Ես, օրինակ, փողոցով քայլելիս երբ նկատում եմ, որ կողքովս անցնող տղաները թքում են ասֆալտին, թեև դա ինձ անձնապես ուղղված արարք չէ, սակայն վիրավորված եմ զգում:

Քֆուրը, բացի հատուկ դեպքերից, մարդուն մի մշակութային միջավայրից (քաղաքակիրթ) տանում է մեկ այլ մշակութային միջավայր (ցածրացված, գռեհիկ):

Ճիշտ ինչպես որ Բախտինն ասում էր՝ «վեր»-ի ու «վար»-ի,

«բարձր»-ի ու «ցածր»-ի՝ «ամբարձ»-ի ու «ստորինի» հարաբերակցության հարց է:

Այսինքն՝ մարդու արժանապատվությունը ցածրացնելու: Ում որ ուղղված է՝ նրա, ով որ լսում է, ասում է՝ նրա, ով որ, իբր նեյտրալ, ներկա է՝ նրա:

Այսինքն՝ դա բռնություն է մարդու հոգեբանության նկատմամբ:

Մյուս կողմից՝ դրա մեջ կա ավելի բարդ այդ կոմպոնենտը. ինտիմ և ֆամիլյար կոմունիկացիայի՝ հաղորդակցության կարևոր հանգամանք, ինչպես ասացի: Օֆիցիալ հաղորդակցությունը միշտ ավելի երեսպաշտ է, ավելի ուժային ինչ-որ ճառագում ունի դեպի նա, ում որ ուղղված է, ինտիմ և ֆամիլյար իրադրությունների մեջ ավելի ազատ են ցածր լեքսիկա ընտրելու:

Եվ դա վերաբերում է և՛ հայիոյանքին, և՛ ժարգոնին, արգոյին, և՛ խոսակցական լեզվի բոլոր հնարավոր տարատեսակների: Ավադ, մեր՝ հայ լեզվաբանության մեջ դա էլ գրեթե ուսումնասիրված չէ, և նույնիսկ պարզապես խոսակցական լեզվի կանոններն ուսումնասիրված չեն, այդ պատճառով էլ խառնաշփոթ է ստեղծվում, երբ որոշ լեզվաբաններ կարծում են, որ հեռուստացույցով հնչող մեր խոսքը՝ ֆիլմերի, սերիալների, «անգրագետ» է: Հաճախ այն «անգրագետ» չէ, այլ պարզապես կառուցված է խոսակցական լեզվի շտամպների հիման վրա: Խոսակցական լեզուն լիիրավ լեզվաոճական հարացույց է, և դա չի կարելի անգրագիտություն համարել: Իհարկե, երբեմն կարող է և անգրագետ լինել. դա՝ ուրիշ բան:

Սակայն չի կարելի գրագիտություն համարել միայն օֆիցիալը, պաշտոնականը, միայն գրական լեզուն, քանի որ այն միշտ ագուցված է երեսպաշտ լինելու հնարավորության հետ, մի բան ասելու՝ մեկ այլ բան հասկանալու, ճշմարտությունից հեռու գնալու կամ անհասկանալի բաներ ասելու, որ «սովորական մահկանացուն» չհասկանա կամ հասկանա էլ՝

«դեմը խաղ չունենա», ինչպես, օրինակ, բյուրոկրատական լեզուն կամ «սուտ իրավաբանական» (լեգիստական) լեզուն:

Գիտական լեզուն էլ ունի, չէ՞, այդ հատկանիշը: Դրա համար էլ հաճախ սուտ գիտությունը թաքնվում է ճոռոմ ու չհասկացված տերմինների շղարշի ետևում, բարդ լեզվի՝ իբր, տեսական դատողություններ պարունակող, որոնք պարզապես քողարկում են մտքի և արգումենտի սնանկությունը:

Եվ, մի խոսքով, հսկայական քանակով այդպիսի թեմաներ կան, որոնք մեզանում Հայաստանում, հայ, հայերեն դիսկուրսի կողմից չեն ուսումնասիրվել մինչև վերջ:

ԳՀ.- Խորհրդային տարիների վերջին գողականության ռոմանտիզմ ձևավորվեց, չէ՞, երաժշտության մեջ կամ արվեստի մեջ: Այսինքն՝ այդ արվեստի, գողական մշակույթի մի տեսակ կուլտացում կամ միֆականացում եղավ: Չի՞ եղել նման բան, ասենք՝ Վիսցկու երգերը:

ԳՏԳ.- Նկատի ունեք «բլատնոյ» մշակույթի ռոմանտիզմը: Իհարկե:

Դա գալիս է բուն «բլատնոյ» մշակույթի եությունից, և Սուլժենիցինը շատ լավ դա նկարագրել է: Ես էլ նշեցի «սուրբ» մայրիկի և արխայիկ մտածողության միջև եղած կապի մասին խոսելիս:

Բլատնոյները, բնականաբար, անգրագետ, վատ գրագիտություն ունեցող մասսա էին: Դրան գումարած՝ անընդհատ ապրում էին իրենց կամ ուրիշների կյանքը վտանգելու սպառնալիքի տակ. կա՛մ ուրիշին էին մորթում, կա՛մ իրենց էին մորթում:

Բնական է, որ նրանց բնավորությունները շատ հախումն էին դառնում մեծ մասամբ, և հախումնը պիտի նաև օգտագործվեր, որ ցույց տաս, որ դու կատաղի ես: Ուրեմն պետք է նաև դերասանորեն հախումնություն ցույց տաս:

Եվ այդ բոլոր բնորոշ գծերին, հատկանիշներին գումարած՝

շահտ միամիտ, նաև՝ միշտ պատրաստ «ուռելու»։ Կամ չիֆիրով, կամ իրոք թմրանյութով կամ գոնե ծխելով։ Այս կամ այն ձևով, մենակ թե «կայֆ ստանալ», կյանքից «փախչել», «ազատվել» դարդերից, «տխուր» երգի ռեֆլեքսիայի միջոցով «մարսել» դարդերը։

Եվ ուրեմն՝ այդ «մայրիկի աստվածացումը», պատրաստակամությունը՝ լաց լինել որևէ պատմությունից, շատ բնորոշ գիծ էր այդ մշակույթի մեջ։ Դա ռոմանտիզացման մեխանիզմի պահերից մեկն է. «իմ կյանքը միշտ վտանգի մեջ է», «իմ մայրիկը միշտ ինձ է սպասում» և այլն։

ԶԷ՞ որ Էմոցիան իռացիոնալ է։ Անարդար իշխը՝ նույնպես։ Էմոցիան դրդելը, նրան ապավինելը միշտ կապված է նաև անարդար իշխին։ Դրանից է գալիս, ասենք, հայրենասիրության կոչն անարդար իշխի կողմից, նույն՝ մայրիկին, ընտանիքը, ավանդական արժեքներն «աստվածացնելու» կոչերը։

Էմոցիան նաև թատերական առումով շահեկան է։ Դե արի ու այսպիսի տեքստով, ինչպիսին մենք ենք հյուսում, հետաքրքրիր բլատնոյին կամ քաղքենուն։ Իսկ, ասենք, «Հարուստները նույնպես լալիս են» կամ «Մայրս ինձ էլի չտեսավ»՝ շատ լավ թեմաներ են, որ և՛ բլատնոյին հետաքրքրես, և՛ քաղքենուն։

Ինչպես գիտենք, խեղճուկրակ «լոխ»-երը՝ ոչ բլատնոյ ինտելիգենտները, Գուլագում ապրելու հարցը լուծելու համար հաճախ դառնում էին վիպասան կամ երգասան՝ բլատնոյի համար։ Հայտնի բան է. պիտի նստեիր նրա ոտքերի մոտ, ներբանները խուտուտ տայիր (դա հատուկ բլատնոյական հաճույքներից մեկն է) և «վեպ բսորեիր» (рoманы точить, շեշտը՝ օ-ի վրա)։ Հայտնի է, որ, ասենք, «Կալկաթայի ժառանգորդը» գրվել է հենց որպես այդպիսի մի վեպ՝ մի բլատնոյի համար, իբր նրա անունից. նա հույս ուներ, որ դա կուղարկի Ստալինին և կազատվի Գուլագից։ Դեն Բրաունը լավ կգնար Գուլագում, Կոնյոն... «Փոքրիկ իշխանն» էլ վատ չէր գնա... Հարրի Փոթերն էլ... Նույնիսկ «Աննա Կարենինա»-ն։

Գլխավորը՝ որ հուզիչ լինի, Էմոցիոնալ, հրաշքներով լեցուն ու՛ մե՛ծ բաների մասին:

Նոստալգիան, որ կար Գուլագի հանդեպ լրիվ չէր վերացել. իսկ նոստալգիա լինում է անցյալիդ հանդեպ, նույնիսկ եթե այդ անցյալդ շատ վատն է: 60-ականների սերունդն օգտագործեց այդ Էմոցիոնալությունն իր ստեղծագործության մեջ. Վիսցկին, հետո՝ Ռոզենբաումը և այլն, նաև մեր ռաբիսը («Վախ, մամա ջան...»): «Տագանկա» և այլն: Մի քանի նպատակով. նախ՝ որովհետև այդ Էմոցիան հասարակության մեջ կար, լողում էր: Ի վերջո, այդքան մարդ էր նստել-դուրս եկել: Այդքան բլատնոյ կամ «նստած-հելած» կար: Երկրորդ՝ նրանք նաև ձև էին փնտրում, արվեստի միջոցով՝ կյանքի կամ անցյալի այդ մասն արտահայտելու, փոխակերպելու: Ասենք՝ «Товарищ Сталин, вы большой учёный» Յուզ Ալեշկովսկու երգը լրիվ լուրջ ստեղծագործություն է, ինչպես և Վիսցկու շատ երգեր. տնազային կամ պարողիական տարրն այդտեղ երկրորդական է լուրջ արվեստի համեմատ: Եթե դա երկխոսում էլ է բլատնոյ մշակույթի հետ, ապա՝ որպես «բարձր պարողիա»: Իսկ Ռոզենբաումի, «Վախ մամա ջան»-ի կամ «Տագանկա»-ի մեջ արդեն կա «ցածրաճաշակ» «ֆոլք», «ռաբիս» արվեստին հատուկ պարողիականի տարրը նաև: Ինչպես և, ասենք, այն «փողոցային» մշակույթի մեջ, որը մեզ բաժին հասավ Գուլագից, և որը հասավ մինչև մեր օրեր:

Եզրափակելով այս մասը՝ հասկանանք նաև հետևյալը. ծնողներիդ սեքսուալ կյանքի մեջ մտնելը գլխավոր տաբուներից մեկը կոտրելն է, քանի որ հենց այն է, ինչ փոքրուցդ հենց ծնողներիդ են արգելել քեզ խորանալ, ողջ հասարակությունն է արգելում: Հատկանշական է, որ այն մշակույթներում, որտեղ դա առանձնապես խնդիր չէ, ընտանեկան հարաբերություններն այնպես են զարգացել, որ այդ տաբուն ամրապնդելու կա՛մ հնարը չի եղել, կա՛մ կարիքը: Օրինակ՝ ռուսաստվետական մշակույթի ոչ արևելյան մասում գյուղա-

կան խրճիթներում նեղվածության պատճառով երեխաները շատ շուտ են տեղեկացել ծնողների սեքսուալ կյանքից, և հետո, Գուլագում, բնական է, ոչ մի տաբու չի մնացել և՛ իրենց նկատմամբ վերաբերմունքում, և՛ միմյանց հետ փոխանակվող դիսկուրսում:

Իսկ «զարգացած» Արևմուտքում հակառակը, դա դադարել է որևէ քաղտնտեսական նշանակություն ունենալ, ընտանեկան միավորն արդեն վերջին դարում կարող էր ապրել ազատորեն, առանց կախված լինելու ընտանիքի որոշակի «կարծր» կառուցվածքից:

Դա նաև կապված է «մեծ» և «փոքր» հասկացությունների հետ՝ «մեծահասակ» և «երեխա»: Ինչպես գիտենք, միջնադարյան Եվրոպայում «երեխա» հասկացությունը շատ կարճ էր, մոտ երեք տարեկանում երեխան դադարում էր երեխա լինել: Հետագայում պրոգրեսի և բարգավաճման կարիքը թելադրեց, որ «երեխա» հասկացությունն ընդլայնվի, ընդգրկի փոքրիկ մարդուն մինչև, ասենք, տասնութ տարեկանը, ընդ որում դա քայլ առ քայլ էր տեղի ունենում, սկզբում մինչև տասներկու, հետո՝ տասնչորս, տասնվեց, տասնութ, քսանմեկ... Մինչև հիմա այն խնդիրը, թե ո՞ր տարիքում իրավունք ունեն աղջիկներն ամուսնանալու, հենց այդ հարցին է առնչվում. ո՞ր տարիքից է մարդը հասուն և ինքնուրույն համարվում: Նույն կերպ էլ՝ բանակի խնդիրը. մեզանում ամրապնդվում է այն կարծիքը, որ տասնութ տարեկան երեխային երկու տարով անընդմեջ բանակ տանելը չափից դուրս շուտ է, քանի որ մարդու ձևավորման գործընթացը քաղաքակրթության զարգացման ընթացքում երկարաձգվել է, և նա, ով մեկ դար առաջ հասուն երիտասարդ էր, սակայն եթե մահանար քառասունհինգ-հիսունհինգ տարեկանում, կհամարվեր, որ նորմալ կյանք է ապրել, այսօր դեռևս երեխա է, և դեռ ապրելու է մինչև ութսունհինգ-իննսուն տարեկան: Տասնութ տարեկանին բանակ տանելը լավ է հրամաններին նրան ենթարկելու տեսակետից, սակայն պարտադիր չէ, որ

ճիշտ լինի ինքնուրույն որոշումներ ընդունելու տեսակետից: Իսկ ինքնուրույն որոշումներ ընդունելը, այլ ոչ թե հրամանների կուրորեն ենթարկվելն առանց հասկանալու, ժամանակակից բանակի հիմնական մեթոդն է դառնում: Եվ տեսնում ենք, որ այդ «ճնշմանը» չդիմանալով՝ երիտասարդները բանակում սարսափելի հոգեբանական, ֆիզիկական դժվարություններ են ապրում, երբեմն էլ՝ մահվան ելքով:

Աստիճանաբար «երեխա» հասկացությունը դարձավ փուլային: Քաղտնտեսության համար կարևոր էր տևականորեն ձևավորել մարդուն հենց այնպես, որ հետո նա ամենաշահավետ կերպով իր ձևավորման արդյունքն իր աշխատանքի, ստեղծագործության, մասնակցության ձևով վերադարձնի հասարակությանը:

Մարդու «մեծն» ու «փոքրը» էլի «վերի» ու «վարի» հետ է առնչվում. քանի որ երեխան «փոքր» է ու «վարին» մոտիկ, պետք է նրան «վարից» որքան կարելի է հեռու պահել, որպեսզի «վերը»՝ «գեղեցիկը», «մաքուրը», «սուրբը», արագ ընկալի: Այդպես էր համարվում հասարակության զարգացման սկզբնական փուլում:

Սակայն այդտեղ կանգ չառան: Դա հերիք չէր: Ճիշտ ինչպես որ «երեխա» լինելու ժամկետն էր զարգանում, նույն կերպ էլ Արևմուտքում զարգանում էր մարդու ձևավորման նպատակահարմարությունների, արժեքների մյուս մասը՝ «մասնավոր կյանքի» հասկացության հարաբերակցությունը «թափանցիկության» հետ: Հետամնաց հասարակությունում մասնավոր կյանքը տաբուացվում է առանց քննարկման, և քանի որ չկան հասարակական նորմեր՝ այդ առումով ընդունված, դրա մասին պատկերացումները դուրս են մղվում «ոչ օֆիցիալ» ասպարեզ, այսինքն՝ դիսկուրսի և հարաբերությունների «ոչ լուսավոր» մասը, ծնելով քֆուրների և խոսակցական ու «գողական» հարաբերությունների այն «մուր» դաշտը, որի գոյությունն իսկ հաճախ հետամնաց և երեսպաշտ «օֆիցիալի» կողմից հերքվում է կամ առնվազն

անտեսվում:

Չարգացած հասարակությունում, մինչդեռ, լավ հասկացվել է, որ թափանցիկությունը, ներառյալ ինտիմ աշխարհի վերաբերյալ, օգնում է մարդկանց՝ ձևավորելու ճիշտ և հասարակության համար շահավետ արժեքային համակարգ: Նախ՝ տեղյակ լինելով սեքսուալ կյանքից, երիտասարդ մարդն ավելի քիչ է հակված դրա միֆականացված տարբերակներին տրվելու, ավելի պաշտպանված է իր վարքում և՛ բուն սեքսուալ կյանքում, և՛ դրան առնչվող հակամշակութային դրսևորումների ու ոտնձգությունների դեպքում: Եվ նա դրան տիրապետել է հասարակության կողմից գիտակալորեն հիմնավորված ձևերով, այլ ոչ թե լսել այստեղից-այնտեղից, այսինքն՝ հասարակությունը կենտրոնաձիգ կերպով այդ վտանգը՝ խեղաթյուրել մարդու արժեքները սեքսուալ կյանքի վերաբերյալ, չեզոքացնում է: Հետո, դուրս բերելով այդ հարցերը գիտակցության լուսավոր տարածք, հասարակությունն օգնում է մարդուն ճշգրտորեն ձևավորել «մասնավոր կյանք» վերսուս «թափանցիկություն» արժեքները, հասկանալ՝ ո՞ր դեպքերում է թափանցիկությունը թույլատրելի, ընդունելի, ո՞ր դեպքերում մասնավոր կյանքն է սրբազան:

Թափանցիկությունը տեղեկություն է՝ որքան կարելի է ճշգրիտ, ստացողին ամենահասանելի, հարմար ձևակերպված: Իսկ տեղեկությունը՝ գիտելիքը, ուժ է, ազատ գործելու, ճշգրիտ գործելու գրավական: Տեղեկացվածը հակված չէ կուրորեն ենթարկվելու, տեղեկացվածը ճիշտ և ստեղծագործ որոշումներ կընդունի: Այդպիսով՝ շատ և ճիշտ տեղեկացված անձն է, որ պետք է ժամանակակից հասարակությանը, ամենից օգտակարն է հասարակության համար, ամենաառողջն է հոգեպես և ֆիզիկապես:

Այն ամենը, ինչ տաբուացված է, ծնում է հիերարխիկ և միֆականացված արժեքներ, հիվանդագին անձեր՝ իշխով վարակված, արխայիկ մտածողություն, ինչպես նաև վստահության պակաս դեպ հասարակությունը: Քանի որ տաբուն ասում է՝

մենք սա չենք քննարկում, սակայն սա կա, ուրեմն մեր հասարակությունը սուտ է կամ կույր է: Իսկ այդ դեպքում ստեղծվում է «երկրորդ հասարակությունը»՝ «երկրորդ դիսկուրսը», «ոչ օֆիցիալ», և մարդու ինքնությունը երկատվում է, արժեքները՝ նույնպես. նրանք, ուրեմն, թուլանում են որպես գործելու շարժառիթ, մարդու արարքները կանոնավորող գործոն: Ճիշտ ինչպես որ խորհրդային ժամանակներում կար սև շուկան, որի արժեքների համաձայն՝ սպեկուլյացիան կամ պետությունից գողանալը լրիվ թույլատրելի էր, և դա քայքայեց հասարակության հիմքը, և մինչև այժմ էլ մենք տառապում ենք այդ հետևանքից, նույն կերպ էլ սթափ բանականության մակարդակի թափանցիկության բացակայությունը հասարակության մեջ քայքայում է նրա «լուսավոր» մասի արժեքները: Եվ չի կանգնեցնում այդ «մուկ» (իսկ իրականում պարզապես արգելված, չգիտակցված) արժեքների մուտքը հասարակություն, դրանք «սողոսկում են» ետնամուտքից՝ կոտրելով, պատռելով հասարակության ընդունված արժեքների հյուսվածքը, խեղաթյուրելով հասարակությունը:

Մաս երրորդ

ԳՀ.- Իսկ ինչպե՞ս կարելի է հակադարձել բռնության դրսևորումներին:

ԳՏԳ.- Կարևոր է մի քիչ համակարգել բռնության տեսակները: Ես տարբերակում եմ (1) խոսքով բռնություն, (2) խոսքով անուղղակի՝ ծաղր, (3) ֆիզիկական և (4) կառուցվածքային, որն էլ իր հերթին երկու տեսակ է՝ կոնտեքստային և ուղղակի: Ուղղակի կառուցվածքային բռնության ձևերից է պետության բռնությունը, ներառյալ լեգիտիմ բռնությունը՝ արդար պատճառով բանտարկելը, դատելը, պատժելը: Սակայն կա նաև, իհարկե, պետության ոչ լեգիտիմ բռնություն, հենց դրա մասին ենք մենք խոսում, երբ խոսում ենք Գուլագի մասին:

Եվ կա կառուցվածքային ուղղակի բռնություն, որը պետութ-

յունը, համենայն դեպս «գիտակցաբար», չի անում, հասարակությունն է անում, դա սոցիալական բռնությունն է, օրինակ՝ անարդար հաշվեհարդարը, եթե, ասենք, կինը, իբր, «դավաճանել» է ամուսնուն: Եվ դա կարող է լինել ինչպես ֆիզիկական, այնպես էլ այլ կերպերով՝ օստրակիզմի, ծաղրի, հանրային պարսավանքի: Կարող է լինել նաև կառուցվածքային ուղղակի, ոչ պետական, սոցիալական, սակայն արդար բռնություն. ասենք՝ տրոլլին աղբարկոյը նետելը կամ պարզապես նրա ձեռքը սեղմելուց հրաժարվելը համատարած կերպով: Հանրային պարսավանքը, եթե արդար է: Ավաղ, դա մեզանում գրեթե չի պատահում և ընդունված միջոց չէ: «Հանրային կարծիք» հասկացությունը մեզանում գրեթե անհետացել է, և դա էլ իր պատճառներն ունի: Այսինքն՝ կառուցվածքային, սոցիալական բռնության արդար տեսակը մեզանում թույլ է:

Այսպիսի պատիժը, ավելի շուտ, մարդկանց կողմից իդեալականացված անցյալում կար, երբ իբր կար «առաջադեմ» հանրային կարծիք: Այժմ դա կարող է լինել ոչ համատարած. կարող է դրսևորվել մի խմբի կողմից, սակայն համատարած արդար հանրային կարծիք այսօր գոյություն չունի: Ասենք, որոշ մարդիկ ստալինիզմի դարաշրջանից հետո, այն ժամանակ դավաճանի, «գործ տվողի» դեր կատարելուց հետո, կամ կազբեբում աշխատելուց հետո, չենթարկվելով, այսպես ասած, վեթինգի կամ լյուստրացիայի, զգում էին իրենց հանդեպ բացասական վերաբերմունքը հանրային որոշ շրջանակների կողմից: Սակայն սա համատարած ձև չէր՝ մարդուն այդպես հասկացնելը, որ նա խոշոր սխալ է գործել: Եվ սա իմաստ ունի միայն այն դեպքում, եթե կա նրա համար արդարանալու, պաշտպանվելու միջոց: Որովհետև եթե չկա, ապա այդ մարդը հեշտությամբ վերածվում է նույն կերպ հալածվողի, ինչ որ անմեղ զոհը: Եվ անմեղին էլ կարող են սկսել նույն կերպ հալածել՝ բամբասանքի հիման վրա:

Այստեղ մենք մտնում ենք մեղավորության և անմեղության

դաշտը, որը դեռ Դոստոևսկին էր քննարկում. արդյոք մարդասպանը, որ սպանում էր, և որը դատվում է երկու տարի հետո (կամ վեց, երբ նրա բոլոր բջիջներն այլ են), նու՞յն մարդն է: Արդյոք մարդը, որ անարդար բռնություն է կիրառել ուրիշների նկատմամբ, իսկ հետո ինքն է բռնության ենթարկվել, բայց այլ, էլի մտացածին պատճառով, քավե՞լ է իր մեղքը: Իհարկե, պետության ճիշտ օրենքների ճիշտ կիրառման և արդար դատական համակարգի գոյության դեպքում կան սրա քիչ թե շատ հստակ պատասխանները:

Սակայն այստեղ բազում չհաշվարկված իրադրություններ են մնում. ասենք՝ մարդասպանը բանտում ենթարկվում է հալածանքի կամ ոստիկանությունում կտտանքի: Արդյոք դա ազդու՞մ է իր ոճիրի գնահատականի վրա: Կան իրավաբանական պատասխաններ, և հաճախ դրանք քիչ են հարցը սպառելու համար: Դա է պատճառը, որ լավ դատական համակարգը երբ բացակայում է, երբ դատավորները չունեն հեղինակություն, մենք անընդհատ լողում ենք կիսաիրավական և ուրեմն՝ սուտացված իրավական կոնտեքստում:

«Հանրային կարծիք»՝ լավ իմաստով, այսօր ինչու՞ չկա: Երբեմն կա: Կարելի է, օրինակ, համարել, որ 2018 թ. ապրիլյան հեղափոխությունը միահամուռ հանրային կարծիքի արտահայտում էր. որ ռոբասերժական համակարգը պիտի թողնի-գնա: Սակայն այդպիսի դեպքերը, մանավանդ եթե ոչ բռնի վախճան են ունենում, պատմական բացառություն են: «Հանրային կարծիք» ասելով՝ մենք հասկանում ենք, որ հանրության մեծամասնությունը, իսկ ավելի լավ է՝ գերագույն մեծամասնությունը համարում է այսպես: Հին ժամանակներում դա վերաբերում էր «էլիտային», այժմ՝ ողջ հանրությանը: Ուրեմն արդար ընտրությունները, եթե հստակ մեծամասնական դիրքորոշում է արտահայտվել, հանրային կարծիքի դրսևորում են: Իսկ ամենօրյա վարքով հստակ հանրային կարծիք արտահայտելն այսօր շատ դժվարացած է, քանի որ ամեն ոք ունի խոսքի հնարավորություն, մանավանդ՝ հա-

մացանցում: Եվ շատերն այդ հնարավորությունն օգտագործում են, որպեսզի ճշմարիտ հանրային կարծիք չձևավորվի, որպեսզի այն խաթարվի: Մանավանդ մեր հասարակությունում, որը խորհրդային կարգերի արատները, ինչպես ասացինք, կրում է իր մեջ՝ արժեքների մասնատվածությունը, բռնության հակամշակույթի մեջ ընկղմված լինելը:

Կառուցվածքային ոչ ուղղակի բռնություն է անարդար հասարակությունը. երբ մարդուն հնար չեն տալիս լավ և ճիշտ զարգանալու, արդյունքում նա ապերջանիկ է, վատառողջ, կամ հավանականությունը մեծ է, որ քրեական ուղին կընտրի: Կամ ինչպես ամերիկյան սևերի դեպքում՝ նրա նկատմամբ կա կանխենթադրույթ, որ նա ավելի հակված է ապօրինի արարքի, քան սպիտակը:

Ինչ վերաբերում է ֆիզիկականին, դա էլ է դասակարգված մարդկային օրենքների կողմից:

Ամենաքիչը, որքան հասկանում եմ, դասակարգված և հասկացված է խոսքային բռնությունը: Բացի սոցիալական անուղղակի կառուցվածքայինից, որը բոլորին է վերաբերում և կապված է սոցիումի խորքային կառուցվածքի հետ, ամենաշատ տարածվածը՝ անհատին ուղղված դեպքերից, խոսքայինն է, քանի որ թվում է «ամենաանհետևանքը», օդում տարրալուծվողը, ամենադժվարը՝ պոչից բռնել, համակարգել: Հենց դա է պատճառը, որ ատելության խոսքի վերաբերյալ աշխարհը նոր-նոր է սկսում միջոցներ փնտրել:

Մարդն ինտեգրալ, հոլիստիկ, ամբողջական երևույթ է: Աստվածային, աստծո կերպով: Խոսքային բռնությունը (ասենք՝ մայր հայհոյելը) ձգտում է քանդել նրա ամբողջականությունը: Ամբողջականությունն ազուցված է արժանապատվությանը: Արժանապատվությունը քանդվում է, երբ քեզ անպատվում են, հասարակությունը պաշտպան չէ (մենակ ես, դեմ առ դեմ անպատվողի հետ) և դու ունես ընտրություն. կա՛մ կուլ տալ, ինչի արդյունքում ինքնազնահատականդ և սոցիալական գնահատականդ կտուժեն, քո կարծիքով, այ-

սինքն՝ ամբողջականությունը կվնասվի, քանի որ արժանապատվությունը կխոցվի, կա՛մ պատասխանել:

Այս դեպքում հարց է առաջանում, թե ո՛րն է համազոր պատասխանը:

Հաճախ պարզապես քո մայրիկին հայիոյածի մայրիկին հայիոյելը քիչ է թվում: Ինչու⁶: Որովհետև կա նաև հարձակման հանգամանքը, ագրեսիայի էներգիան. անսպասելիորեն մայրիկիդ հայիոյելն ավելին է, քան եթե դու ի պատասխան պարզապես նրա մայրիկին հայիոյես: Դու այդպիսով, շատերին թվում է, չես հավասարակշռի իրադրությունը:

Բալանսավորելու համար պետք է ավելին. նախ՝ բալանսավորել բուն արարքը, ապա՝ պատժել ագրեսիայի փորձը: Քանի որ հենց այդ հանդգնությունը, ագրեսիայի հակված լինելն է, որ թույլ է տվել նրան քեզ անպատվել: Եվ ահա այդ ավելի՛ն է խնդիրը, ինչը բերում է նրան, որ հաճախ մայրիկին անպատվելու դիմաց փորձում են անցնել ֆիզիկական հաշվեհարդարի:

Իրադրությունը նույնիսկ ավելի բարդ է. ինչպես ասացինք՝ խոսքային (իրականում՝ ցանկացած) բռնության թեկուզ մեկ դեպքը հանրային նշանակություն է ձեռք բերում, ողջ հասարակությունը մի կաթիլ ավելի «ցածրացնում», դարձնում բռնի և բռի: Այդ պատճառով էլ ներքին մղում է առաջանում դրան ի պատասխան այնպե՛ս վարվել, որ այդ հասարակական ազդեցությունն էլ հակակշռվի: Սակայն հաճախ այդ հակակշռելը, ընդհակառակը, է՛լ ավելի է խորացնում բռնության մշակույթը:

Ի միջի այլոց, պարադոքսալ կերպով՝ խոսքային բռնությունը կարող է նաև լուրջամբ՝ վարքով արտահայտվել, հենց նույն, վերևում նշածս՝ օստրակիզմը, երբ մարդ վարքով մյուսի գոյությունը չնկատելու է տալիս, ինչ էլ վերջինս ասի: Բայց շարունակական խոսքային բռնության դեպքում, երբ հասարակությունը բավական միահամուռ կերպով դրա դեմ դուրս

չի գալիս, սա կարող է չաշխատել:

Անդրադառնանք նաև անուղղակի խոսքայինին՝ ծաղրին: Սա մարդու աստվածային ամբողջականությունը քանդելու շատ տարածված ձև է: Նրա սահմաններն անմեղ կատակի և խոսքային վիրավորանքի միջև շատ ծորուն են: Ծաղրողները հաճախ նպատակ ունեն մարդու արժանապատվությունն իջեցնել ուրիշների՝ շրջապատի կարծիքում, սակայն բուն մարդուն այնպես են մատուցում, ասես սա անմեղ կատակ է: Դպրոցական հալածանքի հիմքերից մեկն է սա, նաև՝ «կիսագողական» շրջապատների՝ պարոդիական, ֆարսային «գողական» շրջապատների, ասենք՝ թաղի «խառոշիների», «քյառթերի» և այլ խմբերում տարածված:

Եթե մայրիկ հայիոյողը կարող է և դեմառդեմ դա անել, քանի որ իր նպատակն է ստուգել դիմացինի ամբողջական արժանապատվության անխոցելիությունը, ապա ծաղրողին դեպքերի մեծ մասում անհրաժեշտ է շրջապատ՝ գնահատող, այլապես ծաղրը կարող է չաշխատել:

Դա ցույց է տալիս, որ ծաղրողը մեծ մասամբ հակված չէ անցնել ֆիզիկական բռնության, ֆիզիկական մարտի: Այդ իմաստով ծաղրը մարդկային քաղաքակրթության զարգացման փուլ է նշանակում. ֆիզիկականից հնարավորինս հրաժարվել: Դա նաև ցույց է տալիս ծաղրողի իշխի՝ իր տեսակետից «քանակը»: Եթե բանտում քեզ ծաղրում է ուրկան՝ բլատնոյը, դու դժվարանում ես պատասխանել, քանի որ նա, ըստ համբավի, կանգ չի առնի ֆիզիկականի անցնելու առջև, իսկ դրանում դու, գուցե, ավելի թույլ ես, կամ նա ավելի հակված կլինի բեսարեդելի, կամ նրան օգնության կգան: Ահա մի պարբերություն՝ ռուսերեն, չեմ էլ հիշում՝ որտեղից եմ այն քաղել, ում ասածն է, սակայն կապված է Մոսկվայի՝ 2019 թ. ամռան իրադարձություններին, «հանուն արդար ընտրությունների» շարժումին, երբ թղթյա բաժակը ոստիկանի վրա շպրտելու համար մարդուն դատապարտեցին տարիների բանտարկության: Հեղինակն այստեղ ռուսական այսօրվա

պետության բարքն ու վարքը համեմատում է բլատնոյների վարքուբարքին՝ Գուլագում: Շատ խոսուն է.

Вот урка, он всегда накручивает сам себя, когда общается с терпилой. Он всегда говорит: «Да как ты смел? Да как ты себя ведешь? Да почему ты не спросил о здоровье моей мамы?» При этом сам урка считает возможным всё: бить, издеваться, убивать, грабить. Но он честно страдает, когда в него бросили стаканчиком.

Իսկ սովորաբար ծաղրողը բուլորովին հակված չի լինում անցնելու ֆիզիկականի: Այդ առումով հետաքրքիր է, որ, երևի, ծաղրողների գերագույն մեծամասնությունն ինքնավստահ չէ՝ հակառակ թվացյալի: Նրան պետք է «խոռը»՝ «ծայնակցող» շրջապատը, նա իր իշխը քաղում է այդ շրջապատից:

Դա է պատճառը, որ խելոք և զարգացած անձնավորությունը ծաղրին կարող է հակադրվել, «աբառոտկա ֆռռալ», և կան բազում մարտավարություններ ծաղրին հակադրվելու համար:

Նաև նկարագրածս իրադրությունն է պատճառը, թե ինչու՞ է մարդը, որի վրա հարձակվում են, երբեմն ընտրում «անհավասարակշիռ», «ոչ սիմետրիկ» պատասխանը՝ գնում է դեպ «բեսպրեդել», կամ, ասենք, խոսքին միանգամից պատասխանում է հարվածով՝ էսկալացնելով իրադրությունը. քանի որ աներևույթ բալանսը խախտողներից, «գժերից» վախենում են, և նրանց հարգում են:

Ինձ անձամբ և՛ այսպիսի «գժական» մարտավարությունը, և՛ խոսքով բացատրվելը երբեմն օգնել են հարցը լուծել: Խոսքով բացատրվելը (սակայն ոչ «ռազբիրատի» իմաստով) բարձրագույն ձևերից է. դա նշանակում է հենց այն, ինչ ես այստեղ եմ պատմում. իրադրության ռեֆլեքսիան նկարագրել հավաքվածներին և նախ և առաջ՝ ագրեսորին: Սկսելով նրանից, որ մարդս աստվածային հոլիստիկ արժանապատիվ երևույթ է: Երբ ագրեսորին և մյուսներին պարզ է դառ-

Նում, որ դու հասկանում ես ագրեսորի մոտիվացիաները, իրադրությունը հաճախ «փսկում» է: Ագրեսորը եթե քեզ չի էլ սկսում «հարգել», հասկանում է, որ իր մարտավարությունը պարտվեց:

«Դու այժմ այդպես փորձում ես ինձ ծաղրել, որպեսզի քո սեփական խոցելի տեղերը և կոմպլեքսները թաքցնես: Դու սխալ ես ընտրել ինձ՝ որպես քո «գոհ». իրականում դու վախենում ես, որ քո թուլությունը կնկատի հքսը, և այդ նպատակով փորձում ես ուշադրություն շեղել և նրա աչքում «խառռոշի» երևալ, իբր դու էլ ես ուժեղների, բռիների, «խառռոշիների» էլիտայից, որ նա քեզ «չկակի»: Միևնույն եթե դու ինձ ծաղրելու փոխարեն նրանից պաշտպանվելու օգնություն խնդրեիր, այդ խնդիրը չէիր ունենա»:

Իհարկե, այսպիսի մարտավարությունը հնարավոր է միայն, եթե կա պարարտ հող, այսինքն՝ ծաղրողը և «խոռը», ինչպես նաև իբր «չեզոք» «դիտողները»՝ «ավարա անբանները», ընդունակ են այս մարտավարությունն ընկալելու: Հաճախ դա հնարավոր է ավելի շատ դեպքերում, քան կարող է թվալ: Իհարկե, այս դեպքի համար պետք է արագ մտածողություն ունենալ՝ վերլուծելու համար՝ արդյոք հնարավոր է այժմ այս մարտավարությունը կիրառել, և կոնկրետ ո՞ր տարբերակն ընտրել: Պետք է նաև նախապես դիտողականություն և վերլուծության ու ռեֆլեքսիայի կարողություն ունենալ: Հաճախ հալածանքի տանող իրադրությունները շատ արագ են զարգանում, և դա է պատճառը, որ այսպիսի մարտավարությունների փոխարեն տագքլիսությունն է գերակշռում:

Չնկատելու տալը նույնպես հնարավոր մարտավարություն է, հատկապես եթե դա թուլություն չի ընկալվում շրջապատի կողմից: Ագրեսորին լռեցնելը չնկատելու տալով, եթե դա արտահայտվում է փոքր արժեքին մեծը գերադասելու ձևով, ասենք՝ «հանուն մեր կուլեկտիվի միասնության ես այդ փոքրիկ հարձակումը զանց եմ առնում», կարող է, իրոք, պտտեցնել մակընթացությունը և ագրեսորին լռեցնել ու

դնել, ընդհակառակը, անհաջողակի դիրքում, որից նա, գուցե, դաս քաղի: Դա հատկապես ճիշտ մարտավարություն է այն դեպքերի համար, ինչպես, օրինակ, տրոլլիզմը համացանցում (եթե, իհարկե, մոծված չէ), այսինքն՝ այն դեպքերի, երբ նախանշված «գոհի»՝ իրադրության մեջ ընդգրկվելը շատ կարևոր է հարձակման «ջերմաստիճանը» պահպանելու համար: Լռի՛ր, և հարցը վերացավ: Սրա է՛լ ավելի ուժեղ տարբերակն է արհամարհանք դրսևորելը, քանի որ նախորդ դեպքում ագրեսորը, արժեքայնորեն, շարունակում է դասվել կոլեկտիվի մաս, իսկ արհամարհանքի դեպքում նա դուրս է մղվում այն կոլեկտիվից, որը դու կերտեցիր քեզից և շրջապատից՝ արդեն առանց նրա:

Իհարկե, վրեժը՝ հատուցումը, շատ տարածված մարտավարություն է, սակայն ամենաարխայիկն է և այդ իմաստով՝ ամենաանգերադասելին. վրեժի լավ տեսակն այն է, երբ ագրեսորը դաս է քաղում, այսինքն՝ վրեժը ագրեսորի աստվածային ամբողջականությունը խոցելու վնասից դառնում է այդ ամբողջականության վերականգնման ձև, նրան առաջարկ՝ դառնալ աստվածակերպ, ապաշխարել և միանալ աստվածակերպերին: Դա արդեն վրեժ չէ, դաս է, թեև երբեմն «դաս» ասելով հենց վրեժը նկատի ունեն:

Վերջապես, կատակի տալը նույնպես նշենք. ագրեսորը շատ անվստահ է, քանի որ իր ագրեսիան ձեռնարկելու համար հսկայական եռանդ է ներդրել, նա չգիտի՝ հաջողության կհասնի թե ոչ, նա ռիսկի է դիմել, և սովորաբար առաջին հարձակվողն ավելի թույլ է իրեն զգում, քան իր նախանշած գոհը, դրա համար էլ առաջինն է հարձակվում, որ իր թուլությունը կոմպենսացնի անսպասելիությամբ: Եվ շատ հաճախ նրանք պատրաստ են ընկրկել, եթե արժանի ձևով ոչ թե հակահարված, այլ իրադրությունը «ջրելու» հնար եղավ:

Ընդհանրապես, ագրեսիայի եռությունն է՝ կենտրոնացնել իրադրությունը հենց տվյալ դեպքի շուրջը, տանել դեպ գրոյական գումարի իրադրություն, երկու հանդիպադրվող վեկ-

տորների: Մինչդեռ կա 359 աստիճան տարատեսակների հնարավորություն՝ սադրանքի չենթարկվել, չենդացնել կոնտեքստը²⁶⁴, չընդունել ագրեսորի առաջարկած վեկտորայնությունը:

Կարևոր էմ համարում բռնության տարատեսակների և նրանցից որոշ դեպքերին հակադրվելու մարտավարությունների այս փոքրիկ ու նախնական վերլուծությունը, քանի որ այս իրադրություններին մարդ սկսում է բախվել շատ վաղ տարիքից: Եվ հետագայում ցանկացած պրոտոհալածանքային կամ պրոտոանարդար իրադրություն կարող է վերլուծվել էլի այս տերմիններով, քանի որ մարդու արժանապատվությունը ցածրացնելու կամ ամբողջականությունը խախտելու տակտիկաները գրեթե չեն փոխվում մարդու ողջ կյանքի ընթացքում: Մարդն աստվածային է, նրան տրված է խոսք, նա կարող է օգտագործել խոսքը: Նրան տրված է դատողություն, ուրեմն՝ ռեֆլեքսիայի կարողությունն նույնպես, եթե զարգացրեց: Նրան տրված է դիտողականություն. դիտել, թե ի՞նչ է լինում, և իմաստային կապեր ստեղծել դիտած երևույթների միջև: Հենց այդ հատկանիշները, ի թիվս այլոց, պիտի դաստիարակվեն ու ձևավորվեն, կրթվեն, զտվեն մարդու մեջ: Իհարկե, նաև հենց այն արժեքը, որ մարդս աստվածային և ամբողջական, արժանապատիվ երևույթ է: Նաև որպեսզի ի՞նքդ անարդար ագրեսորի դերում չլինես:

ԳԸ.- Իսկ ինչպե՞ս բռնության մշակույթը ներմուծվեց մեր հասարակություն:

ԳՏԳ.- Ինչու՞ մենք մանկապարտեզում, դպրոցում և բակում հանդիպում ենք երեխաների, որոնց վարքը՝ և՛ հայիոյանքը, և՛ դիմացինի նկատմամբ վերաբերմունքը, հիմնական մի ուղղվածություն ունի՝ դիմացինին արժանապատվությունից զրկել կամ գոնե այն խոցել: Ֆիզիկապես թե բառերով, նույնիսկ սո-

264. Տե՛ս կոնտեքստի ընդլայնման կիրառուկի մասին այստեղ. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2018), Կոնտեքստի ընդլայնում: Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ: Հասանելի է՝ <https://www.youtube.com/watch?v=gTPHWINGiH0> [դիտվել է 18.08.2020]:

ցիալ-տնտեսական ստատուսն օգտագործելով և այլն:

Հալածանքի, բռնությունների, սադրանքների ամենատարբեր տեսակների այդ միտումը մեր հասարակության գլխավոր միտումներից էր, որ, մինչև հիմա տեսնում ենք, երբեմն երբեմն արտահայտվում է:

Ավաղ, ով որ վերապրել է Գուլագում, մեծ մասը կա՛մ վերապրել է, որովհետև շատ խորամանկ է եղել, կա՛մ ծառայել է ամենաստորին կերպով: Արժանապատիվ վերապրածները քիչ են, թեև մարդ ի՛նքն է որոշում՝ արդյոք արժանապատիվ էր թե ոչ: Այստեղ՝ անարգանքի ենթարկված մարդու դեպքում, արդար դատավոր չի կարող լինել հաճախ:

Ճիշտ ինչպես որ մենք ունենք մի զանգված, որը պնդում է, որ ինքը Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ հերոսություններ է արել, նույն կերպ էլ Գուլագից վերադարձածները, թեկուզև «ընկածները», ամենատուժածները, իրենց վերադարձից հետո, չունենալով հնարավորություն՝ փաստորեն զրկված լինելով մասնագիտությունից, փող սարքելու միջոցից և այլն, պիտի մի կերպ ինքնահաստատվեին արդեն իրենց խաղաղ շրջապատում՝ թաղում և այլն: Եվ մի կողմից՝ ինքնահաստատվեին, մյուս կողմից՝ ամբողջությամբ ներշնչված էին գուլագային արժեքներով՝ «Մեռի՛ր դու այսօր, վաղը՝ ես» և այլն: Սա ստոկհոլմյան սինդրոմի պես բան է. մարդը, նույնիսկ տուժած լինելով բռնությունից, ընկալում է բռնության արժեքները որպես իրենը, միակ «աշխատող» արժեքներ:

Այդ պատճառով էլ մարդիկ, որոնք գող չէին, չէին պատկանում այդ «օրենքով գողերի» կաստային, այդ գողականության մշակույթն իրենց հետ բերեցին: Տրավեստի արված ձևով, այսինքն՝ ավելի շատ ֆարսային ձևով, հաճախ՝ պարոդիայի ձևով: Այսինքն՝ այդ մշակույթը «ներքևից» է գալիս: «Օրենքով գողերը» երբեք այդքան որակական ազդեցություն չէին ունենա, եթե տասնամյակների ընթացքում այդ գործելակերպը սոցիումի կողմից կառուցվածքայնորեն չմարսվեր և վեր-

և ից՝ իշխի կողմից չթիմարվեր ու քաջալերվեր:

Դա շատ ուժեղ արտահայտվում էր ամենօրյա բարքերի վրա: Այսինքն՝ դու ատումացված էակ ես. հասարակությունն չկա, վստահելի հենարան չկա. ոչ մեկի հետ կապի մեջ չես՝ բացի քո ամենամոտիկ մարդկանցից՝ մայրիկից և հայրիկից, որից էլ վախենում ես, որովհետև նա քեզ ծեծելու է. բանտից նոր է եկել և «Էդպես գիտի», կամ՝ անընդհատ հարբած է, մայրիկին է ծեծում և այլն: Եվ նրանցից բացի (այն էլ՝ լավագույն դեպքում միայն նրանց հարգելով)՝ ոչ մեկին բանի տեղ չես դնում, մարդկանց հարգել չես սովորել: Ընդհակառակն ես սովորել:

Այդ հաղորդագրությունը՝ «Մեռի՛ր դու այսօր, ես՝ վաղը», դառնում է, տրավեստի իմաստով՝ «ես քեզ հիմա խփեմ, թող վաղը հայրդ գա, ինձ ծեծի, ոչինչ, եթե կարող է»:

Մյուսը՝ «քեզ ձեռք չեն տալիս՝ մի՛ խառնվիր», նույնպես շատ գործածական է. ուրեմն դու խաբար տվող ես, «գործ տվող» ես, եթե ինչ-որ արդարության հարցի դեպքում խառնվես դրան. ո՛չ մի դեպքում, իբր, չի կարելի խառնվել:

Այդ կողմերը գործում էր, քանի որ մեր հասարակությունն էլ դրան լավ «նախապատրաստված» էր: Նույնիսկ եթե մարդը Գուլագ չէր արտաքսվել շնորհիվ մի շարք հանգամանքների, ավանդական ընտանիքը նախ այլասերվել էր Ցեղասպանության պատճառով: Ինչքան հասկանում եմ մենք 15 թվից հետո Հայաստանի այսօրվա տարածքում ունեինք 300 հազար փախստական և որբ և ընդամենը 700 հազար բնակիչ, այսինքն՝ բնակչության մի հսկա մասը փախստական և որբ էր, և այդ բոլորի սերունդն ենք մենք: Այսինքն՝ հասարակության բնական դրվածքի այլասերվածացում էր եղել արդեն Ցեղասպանության պատճառով: Հետո դրան ավելացել էր նաև բուլչեհկյան այլասերվածացումը:

Դրա համար էլ եթե այդ թաղում կային քիչ թե շատ նորմալ մարդիկ, մեկ է, հաճախ դիմադրողականությունն այդ գողա-

Կան բարքերի նկատմամբ չկար:

Առավել ևս, որ դա նաև խորհրդայինը չընդունելու դրական լիցքն ուներ: Ճիշտ ինչպես որ ես պատմում էի կովկասցիների և այլնի մասին: Այսինքն՝ դու Սովետի այդ խաղի կանոնները չես ընդունում:

Որպեսզի մի քիչ շատ փող ստանաս, դու պիտի լինես գիտությունների սուտի դոկտոր, շատ լավ, ես գիտական աստիճան կգնեմ, կաշառք կտամ, որպեսզի փող ստանամ, ինձ չեն հետաքրքրում նրանց խաղի կանոնները, որ կա ինչ-որ գիտություն, կա գիտության էթիկա և այլն, ինձ պետք է սոցիալական զարգացումը:

Նույն կերպ էլ այստեղ. ավելի լավ է գողական բարքերին հետևել, քան կոմերիտական կամ սովետական այլ կոմունիստական, և այլն: Այսինքն՝ դրա մեջ կա նաև համակարգի բացասման հեղափոխական լիցք: Հենց դրա համար էլ նրանք սկզբնական շրջանում կոչվում էին «սոցիալապես մերձավոր» բուլձեիկներին, որովհետև երկուսն էլ չէին ընդունում առաջարկված հիերարխիաները, մինչև որ ստալինիզմը չզմուռեց հակամարդկային հիերարխիան:

358

Այնպես որ՝ դա ֆարսային տարբերակն էր, բայց շատ հետաքրքիր. շատ բաներ ես հետազայում եմ հասկացել, հայտնաբերել: Օրինակ՝ փոքրուց, հենց որ սկսեցինք ծխել (14-15 տարեկան էի, դպրոցում), մի հատ Փուրթուկ կար, ոտք չուներ թե ձեռք՝ չեմ էլ հիշում, և «Սայուտ» էր ծախում, այսպես ասած՝ «տակից»: Երբ որոշում էինք գնալ, սիգարետ առնել, մեր տղաներից մեկն ասում էր՝ գնանք *բառիկից* առնենք: Շա՛տ երկար երբևէ մտքովս չէր անցնում հասկանալ, թե այդ բառը որտեղից է գալիս, մտածում էի՝ «բառիկ»-ը «բառմեն»-ի տարբերա՞կ է, ի՞նչ է: Հետո հասկացա, որ դա գողական լեզվի՝ ռուսերեն «բառիգա» հասկացությունն է, այսինքն՝ գողոն ստացող և վաճառող:

Եվ այդպես՝ շատ հասկացություններ, նաև՝ ոչ այդ ասպարե-

զի: Ռուսերենի ձևափոխման անմեղ դեպքերից մեկը, օրինակ, ֆուտբոլի խաղի ժամանակ, որ ասում են՝ *պռապըշկա*. ամբողջ կյանքում ուզում էի հասկանալ՝ դա ինչ է, պարզվեց՝ *пробежка* բառի աղավաղված տարբերակն է:

Ստեղծվեց, զարգացավ աղավաղված ռուսերենից եկած մի ամբողջ լեզու, որի հետքերը տեսնում ենք «վուկանիզացիա» բառում, որը հաճախ է հանդիպում ցուցանակների վրա, կամ «ստերլեծ»-ում: Եվ գողական լեզուն դրա մի խոշոր ու շատ ստեղծագործ մասն է: Ընդ որում՝ բառերն աղավաղվում էին և արդեն առանձին էին կամ կապ չունեին իրենց ծագմանաբանության հետ: Սկսած հենց «ռազբիրատ» բառից, որը ռուսերենի երրորդ դեմքի թեքումից է, ռուսերենում որպես այդպիսին չի օգտագործվում այդ իմաստով՝ որպես գոյական, իսկ ռուսերենի *разборка*-ն շատ ավելի անմեղ է հնչում, քան հայերեն «ռազբիրատ»-ը: Եվ ռուսերենի ինֆինիտիվի ձևը՝ անորոշ դերբայի ձևը, որպես այդ լեզվի հասկացությունների անսպառ աղբյուր. *լիվիրիտ, վինիվիտ* և այլն:

Ահա մի կեսկատակ-կեսլուրջ հատված ֆեյսբուքյան մի քննարկմանն իմ խոսքից՝ փոքր-ինչ ձևափոխված ²⁶⁵.

«Տիևտիրիտը լիվիրիտի թեթև ու մեծահոգի դեպքն է, լիվիրիտը՝ վազնիկատի նիսյա տարբերակը, այսինքն՝ խլրտալ, թպրտալ՝ ուշադրություն գրավելով, առանց դրա իրավունքն ունենալու (երկրորդ «պատվիրանի» խախտում): Եթե վազնիկատը հայտ է ու հավակնություն, ապա լիվիրիտ անում են ստորին կաստաները կամ ստոր(ին)ացվածը/ստոր(ին)ացվողը, ու դրա համար, եթե առանց թույլտվության ես արել, սովորաբար պատասխան կպահանջվի: Իսկ տիևտիրիտն այն դեպքն է, երբ այնքան սրամիտ ես, կամ բարի միջավայր է, որ լիվիրիտ ես անում, բայց քո լիվիրիտին տեր կանգնել երևի չեն պահան-

265. Տե՛ս <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1861045387357774&set=a.233422300120099&type=3&theater> [դիտվել է 18.08.2020]:

ջի քեզնից, թեև միշտ էլ կա շանս, որ տիևտիրիտը կվերածվի լիվիրիտի որևէ մեկի աչքում, ու պըտի ատվեչայ պահես, որ դա արեցիր, չնայած քո՝ ստորին կաստային պատկանելուն կամ այլ պատճառով իրավունք չունենալուն տվյալ հանգամանքներում ուշադրություն գրավելու, այսինքն՝ սխալ վազնիկատ ես ըլնում:

Ես դեռ չանդրադարձա այդ շղթայի ևս երկու օղակին՝ վինիվիծ ու շեբուռշիծ: Դե, վերջինը պարզ է, իսկ վինիվիծը (երևի, ռուսերեն винить, виноватить - «մեղադրել, մեղսագրել» բառից) նույնպես շատ կարևոր է՝ այն վազնիկածի ու լիվիրիծի միջև է ու նշանակում է «սխալ» ռազբիրատ սկսել (մեղավորին փնտրել ուրիշների մեջ), գուցե անտեղի տեղը, ինչի համար, կրկին, պիտի ատվես պահես, թե սկսել ես: Այդպիսով լիվիրիտ-ը վինիվիծ-ի հաջորդ փուլն է, երբ վինիվիծ էլ անել չէիր կարող (կամ ռիսկ չարիր), բայց փոխանակ սսկվես, լիվիրիտ սկսեցիր անել, ու՝ դե հիմա... »:

Այդ մշակույթի և բառապաշարի մի հոյակապ, թեև սահմանափակ օրինակ է տալիս «Մեր բակը» առաջին ֆիլմի այն երաժշտական դրվագը՝ ռազբիրատ-ին նվիրված²⁶⁶: Կարող ենք նկատել, որ -իտ վերջավորությամբ հայերեն լեզվաստեղծագործությունն իրականում անսպառ է: Իհարկե, այդ դրվագի նպատակն է «մերել» այդ մշակույթը մեր քաղաքային կյանքի բարքերին, «անմեղացնել» այն, և այդ պատճառով էլ անտրամաբանական թռիչք է տեղի ունենում «ռազբիրատ»-ից՝ հաշտության, հակառակ այն մյուզիքի, որին ընդօրինակում են այդ դրվագում («Վեսթսայրյան պատմություն»): Նախաօրինակում, ինչպես և «Ռոմեո և Ջուլիետում», միայն մահն է դադարեցնում պառակտումը:

266. Դովլաթյան, Ս. (1997), Մեր բակը: Շարմ հոլդինգ: Տե՛ս 35.31-45.37 րոպեները: Հասանելի է՝ <https://www.youtube.com/watch?v=Wl42op04vvY> [դիտվել է 18.08.2020]:

«Մեր բակի» դրվագը շատ տաղանդավոր է, նպատակն էլ, կարելի է ասել՝ ազնիվ, սակայն այդ գաղափարախոսությունը՝ որ «սա էլ քաղաքային տղայական մշակույթի նորմալ մաս է», անընդունելի է, քանի որ այդպիսի պատանեկան բարքերով անցած մեր ժողովուրդն է, որ հետո, այդ ֆրուստորացիան, տրավման մեջը կրելով, ճգնում է և չի գորում ձերբագատվել բռնության մշակույթից: Դա, ընդհակառակը, եթե այդպես, անցողիկ տղայական պահ է համարվում, արդյունքում դրա առաջացրած ազդեցությունը ճգմվում, հետին պլան է մղվում և դառնում մեր ժողովրդի համատարած սթրեսի աղբյուրը:

Այդպես, այդ հսկայական լեզվական և այլ ստեղծագործությունն այսբերգի կատարն էր՝ մի ամբողջ բլատնոյ, գողականացված, գողականացվող մշակույթի, որն ավելին էր, քան ենթամշակույթ, իրոք որ հակամշակույթի պես՝ «նորմալ» մշակույթին հսկայական հակակշիռ էր: Դա վարքային մշակույթ էր և է, և այդ իմաստով հսկայական ու շատ լավ մտածված ճիգեր են պետք, որ այն վերանա:

ԳՀ.- Իսկ 90-ականներից հետո՞. ի վերջո, եթե մշակույթն այդ համակարգի դեմ էր, և եթե այդ համակարգը վերացավ, այդ մշակույթը պիտի մարեր: Բայց այն չմարեց, այլ ուրիշ զարգացում ստացավ:

ԳՏԳ.- Մենք միֆականացված ենք վերաբերվում մեր պատմությանը: Հիմա համարվում է, որ հայ ժողովուրդն իր գիտակցական կամքով որոշեց անկախանալ և Անկախության հռչակագիր ընդունեց և մի տարի հետո էլ գնաց և քվեարկեց և այլն: Չէ՞ որ այդպես չէր իրականում: Կային հոսքեր, հոսանքներ, տարբեր մոտեցումներ, տարբեր վերաբերմունքներ, և այդ կարևորագույն հոսքերից ու հոսանքներից մեկը ազգայնականությունն էր, որը լռեցվել էր ստալինիզմի օրոք, 20–30–ականներին ջարդոկոտորդ արվել, սակայն կրկին ամրապնդվում էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից սկսած, կոմունիստական վարչակարգի կողմից, որոշակի

Նպատակներով:

Հայաստանի դեպքում՝ որպեսզի Հայաստանին սանձած պահեն, սակայն ազգայնականության ուժն օգտագործեն, եթե պետք է, ռազմի դաշտում կամ Թուրքիայի դեմ: Որպեսզի, նաև, կառավարելի «փական» ունենան՝ սովետական սոցիալիզմի գաղափարական սնանկությունը գոնե ինչ-որ կերպ հակակշռելու համար: Որպեսզի իմանան՝ ով ինչ է մտածում: Որպեսզի եկեղեցու և ավանդական կուսակցությունների ցանցն ու Սփյուռքը օգտագործեն աշխարհով մեկ, ինչպես կարող են:

«Ես ինքս զարգացնեմ ազգայնականությունը, տեղ տամ դրան, բայց իմանամ ինչքանը կարելի է, ինչքանը՝ չէ»։ դա էր մոտեցումը:

Մի կողմից ամրապնդվում էր ազգայնականությունը, մյուս կողմից իրականությունը բերում էր այդ գուլագային հոգեբանությունը և բարքերը և, ասենք, ցեխավիզմի մշակույթը, որը էլի նույն այդ բռնի գործելաոճի կոռուպցիոն տարբերակն էր, նույն գուլագային տուֆտայի շարունակությունը: Այսինքն՝ իմաստ չունեն և հարգանք չէր հարուցի պետության համար աշխատելը: Պետք էր ցեխը վերցնել, պետությանը տալ կաշառք և զուգագուլպա արտադրել, կրծկալ կամ այլ բան և վաճառել «ծախ» (налево): Սպեկուլյացիան՝ շահակորզումը, արտասահմանից ջինս բերելն ու թանկ ծախելը, արգելված է, սակայն պատվավոր ձև՝ փող վաստակելու: Քանի որ փող վաստակելը, մասնավոր սեփականությունը մարդկության և հայի համար բնական բան է, և դրա արգելքը, մանավանդ հայրենադարձների գալուց ի վեր, չի կարող բնական համարվել: Ուրեմն պետությանը խաբելը դառնում է «ճիշտ»: Իսկ դա այլասերում է ողջ հասարակությունը: Որովհետև չէ՞ որ եթե զուգագուլպա արտադրելու համար դու, ասենք, թել ես գողանում, ապա սեփական կամ որևէ ցեխավիկի դաչան կառուցելու համար ցեմենտ ես գողանում: Իսկ հետո գալիս է երկրաշարժը և սպանում 25 հազար մարդու՝ քո գողացած

ցեմենտի բացակայությամբ կառուցված և երկրաշարժից փլուզված շենքերի փլատակների տակ:

Եվ այդ գրեթե տոտալ կերպով, գրեթե խորքովին այլասերված համակարգը հետո դառնում է անկախություն: Այն, որ փողոցում կանգնած վանկարկում էին մի պահ, բոլորը՝ տոգորված, առանձնապես բան չի նշանակում դեռևս այդ պահին: Եվ գուցե հիշեք, որ գողերն ասում էին՝ «ժողովուրդ ջան, հանգիստ կանգնեք, այսօր մենք որոշել ենք, որ ոչ մեկիդ տունը չենք մտնելու»: Այսինքն՝ գողականությունը հենց սկզբից հաճույքով մերվում էր ազգայնականությանը, իբր՝ հայրենասիրությանը, լեգիտիմացնում իրեն ազգայնական պարադիգմում:

Ինչո՞վ է դա պայմանավորված: Նախ՝ ազգայնականությունը նույնպես «նախնական բնագղների» հետ կապ ունի, ինչպես և, ասենք, «մայրիկի կուլտը»: Հեշտ գաղափարախոսություն է: Ավելի հեշտ է աշխարհը բացատրել որպես «օջախ» կամ «ընտանիք», քան թե որպես իրար հետ ազգակցական կապեր չունեցող մարդկանց փոխհամագործակցություն, որոնք թեև ազգական չեն, սակայն պիտի հարգես նույնպես, ինչպես որ ազգականներիդ ես հարգում: Մեր ողջ հանրային դաստիարակությունը, Գուլագից ներշնչված, տասնամյակներով հակառակն է ասել. մարդը (եթե ազգականդ չէ կամ նույնիսկ եթե է), մարդուն գայլ է, ոչ թե բարեկամ: Դու մենակ ես: Ազգականիդ դեռ կարելի է հասկանալ՝ ինչու չհոշոտել: Բայց՝ ոչ ազգականի՞դ: Ի՞նչ պատճառ կարող է խանգարել:

Չէ՞ որ ազգայնականությունը տոհմացեղային միասնականության տրավեստի արտահայտումն է: Այն հակադիր է հասարակայնությանը, այն հակադրում է սեփական ազգը, իսկ մեջը՝ սեփական կլանը՝ մնացածներին: Այդ առումով՝ իր էմոցիոնալ հեշտությամբ, այն հարազատ է դառնում քրեականությանը, հեշտ ընկալվում նրա կողմից: Չէ՞ որ քրեականությունը գաղափարական դատարկությունը պիտի ինչ-որ բաներով լրացնի: Բայց կա Է՛լ ավելի խորքային պատճառ:

Քրեականությունը սերտաճած էր խորհրդային պետությանը: Իսկ անարդար պետության՝ իշխի տեսակետից, ինչպես ասացի, շահավետ էր ազգայնականության բորբոքումը, քանի որ դա հնար էր տալիս, «բնագրային» ստեղծել խփելով, կառավարել, այսինքն՝ իշխել և շահագործել հանրությանը:

«Ես-ընտանիք-տոհմ-կլան-ցեղ-ազգ» շարքը հեշտ է երևակայել. այն բան հասկանալու, վերլուծելու, ճիգ գործադրելու պահանջ չի դնում: Մանավանդ՝ մի ազգի համար, որին սկզբում կոտորել են, հետո փորձել բոլոր ընտանեկան և տոհմական կապերը քայքայել, քանդել, ինչպես և խորհրդային Միության ողջ բնակչության, բռնի կերպով: Մանավանդ՝ երբ քրիստոնեական ավանդույթը՝ «չկա հույն և հրեա», այլասերվել էր և՛ ներքին եկեղեցական պատճառներով, և՛ դարերի ընթացքում շրջապատի պատճառով, որը քեզ թշնամի էր համարում՝ անկախ քո քարոզից, և հետո էլ բռնի կերպով ոչնչացվել 20-րդ դարի խորհրդային տասնամյակների ընթացքում: Մանավանդ՝ երբ ցանկացած տիեզերական՝ կաթողիկե գաղափարախոսություն սնանկ է հնչում, քանի որ մեկ այլ տիեզերական գաղափարախոսություն՝ կոմունիզմը, օգտագործվեց բռնության համար և սնանկացավ: Մանավանդ՝ երբ «Մի՛ սպանիր» քարոզին հակադրվում է հարձակումը սեփական կացութաձևի վրա՝ «թշնամի» ազգերի կողմից, և հասկանում ես, որ տանուլ ես տալու, վերանալու ես կրկին, թե պացիֆիստական դիրք բռնեցիր: Մանավանդ որ՝ տիեզերական այդ գաղափարախոսությունը, համարում ես, օգտագործվել է հենց քո՝ ազգը ճնշելու և մեկ այլ ազգին քո հաշվին ուժգնացնելու նպատակով: Մանավանդ որ ազգայնականությունը «վերից» պարտադրվում է Սովետի հենց այդպիսի՝ կոլապսի տարբերակով և ամենամեծ ազգի՝ ռուսների հետկայսերական ինքնության փնտրտուքի՝ քեզ հասնող հենց այդպիսի՝ ճառագայթների ազդեցությամբ... Եվ այլն...

Շատ ավելի դժվար է, այդպիսի պայմաններում, երևակա-

յել, հասկանալ «աննյութ» և վարկաբեկված «հասարակությունը» որպես գլխավոր արժեք, ծառայել քեզ փոքր, թույլ և այլասերված թվացող «պետությանը», այլ ոչ թե «ազգին»։ Դարեր շարունակ չգիտեիր՝ պետությունն ինչ է, և կարծում ես՝ քոնը հաջող չի ստացվելու, մեկ է, թաքնված կերպով՝ անկախ չի լինելու. քանի որ չգիտես՝ անկախությունն ինչ է, կարող ես միայն երևակայել «գայլային» անկախություն՝ ֆիզիկական ուժի, բռնության, հսկա տարածքի անկախություն։ Բարդ թեմա է...

Պիտի ասեմ, որ կարևոր հանգամանք էր նաև այն, որ պատերազմին, ասենք, գեներալ Մանվելի ֆեոմենը կար։ Դա ինչի՞ մասին է։ Որ պատերազմին մասնակցողների «ամենաուժեղ» և «հաջողակ» խմբերից մեկը գուլագային բարքերը կրողներն էին, և շատ մասնակիցների կողմից համարվում է, որ առանց նրանց դերի պատերազմը նույնպիսի հաջողություն չէր ունենա։ Որովհետև համարվում է, որ դու պիտի մի քիչ խելառ լինես, ուղեդ՝ գուցե մթազնած, որպեսզի համաձայն լինես արշավել դեպի մահը և համաձայն լինես դաժանորեն հաշվեհարդար տեսնել մարդ արարածի հետ, նույնիսկ եթե այդ մարդ արարածը քեզ թշնամի է դեկլարացված տվյալ պահին։ Սա հայտնի մոտեցում է, ավաղ։

Համարվում է, որ այդ բարքը, այդ մոտեցումը մեծ դեր կատարեց պատերազմի ժամանակ, և արդյունքում քրեական մշակույթն է՛լ ավելի ամրապնդեց իր պատվանդանը, իր հարգանքը պատերազմած հասարակությունում։ Մենք ունենք օրինակներ, որոնց մասին շատ չի խոսվում, բայց նշվում են նրանք բանավոր խոսակցություններում, նաև Մոնթե Մելքոնյանի պայքարի մասին հուշերում են նշված և այլուր. «մարադյորության»՝ ավարառության օրինակները, ներառյալ երբ ինքներս մեր ժողովրդի գյուղերն էինք թալանում։ Պատմվում են նաև երկրաշարժից հետո այդպիսի դեպքեր։

Իրականում տարբերություն չկա՝ քո՞ ժողովրդին ես թալանում, թե ո՞չ քո ժողովրդին. երկուսն էլ անիրավություն է։ Հենց

տարբերակում դնելն արդեն հիվանդագին ազգայնականություն է, մինչդեռ հին ժամանակներից համարվում է, որ գրավված տարածքը թալանի հանձնելը պատերազմի սովորական բարք է: Այսինքն՝ սա հենց այն արժեքներից է, որ պիտի նորացվի, վերահիմաստավորվի, այլապես այդ երկատվածությունը՝ հերոսության և ստորության՝ միասնաբար հանդես գալը երբեմն մարդկանց ուղեղներում, երբևէ չի լուծվի և հասարակությունն արժեքային աքցանից դուրս չի բերի:

Այդտեղ կա պատմական զուգահեռ ֆիդայիների շարժման հետ, խմբապետ Շավարշի պես մարդկանց անօրինությունների: Բռնության բարքը դեպի դիմացինը որոշակի խմբերում և հատկապես դժվար վիճակներում՝ պատերազմի ժամանակ, և կոնտեքստային անիշխանության ու սոցիալ-քաղաքական համակարգի կոլապսի իրադրության մեջ: Այդ ատոմացված միայնությունդ ու գայլային հոգեբանությունդ. խմբեր կան հասարակության մեջ, որոնցում դրանք գերադրական դեր են ստացել:

366

Եվ մեզ մոտ դրա շարունակությունը ճաշակեցինք. իշխողների սերունդներն այդ բարքին պատկանող մարդկանց բերեցին իշխանության: Եվ դրանով է բացատրվում մեր անկախության ժամանակ գողականության բարքերի, համատարած ապաբարոյականության այդ մշակույթի ամրապնդումը:

Մենք մի հետազոտություն էինք պատվիրել՝ «Քյառթուի կերպարը որպես անհանդուրժողականության ներկայացման միջոց արդի հայ արձակում»²⁶⁷, որ արել են Արքմենիկ Նիկողոսյանը և Աշոտ Գաբրիելյանը, և որը տպագրվել է

267. Գաբրիելյան, Ա. և Նիկողոսյան, Ա. (2017), Քյառթուի կերպարը որպես անհանդուրժողականության ներկայացման միջոց արդի հայ արձակում: Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Նեդոյան, Ա., Ջալոյան, Վ., Սարգսյան, Ի. և Մարգարյան, Ա. (խմբ.) (2017), Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ: Երևան, ԵՀՀ, էջեր 201-223: Հասանելի է՝ <https://epfarmenia.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature> [դիտվել է 16.07.2020]:

«Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ» գրքում²⁶⁸: Այնտեղ խոսակցությունը սկսվում է «ռաբիս»²⁶⁹ երաժշտությունից, «ռաբիս» մշակույթի գոյացումից, որի հետագա զարգացումը «քյառթուհի» սովետական տարատեսակը դարձավ՝ «ռաբիգ»: Եվ այնտեղ էլ նույն այդ պահպանողականությունը, տաբուականությունը, որոշակի իմաստով (իհարկե, դրանք նաև տարբեր էին), կար...

ԳԷ.- *Քյառթուհի* որպես արդեն այդ գուլագային մշակույթի տրանսֆորմացված դրսևորում...

ԳՏԳ.- Արդեն շատ տրավեստիացված և ոչ պարտադիր գուլագային, ավելի շուտ այն իմաստով, որ այն նույնպես ասում է՝ ես «լավ տղայի» կողքես ունեմ, նույնը, ասենք, «գողն» է ասում, բայց եթե նույնիսկ դա միայն Գուլագից անմիջականորեն չէր ժառանգված, այստեղ տեղին է այն բառը, որ Սովետի ժամանակից է գալիս՝ деклассированный - ապադասակարգայնացված մարդիկ՝ «յլումպեն-գողականություն», այսինքն՝ էլի միավոր դարձած, նույնիսկ ոչ միավոր, տարր՝ ատոմ դարձած, ատոմացված մարդիկ: Համայնքից դուրս: Իրական համայնք չկա:

Իրենց համայնքից իրականում, արժեքային իմաստով զրկված այդ մարդիկ պիտի ստիպված ավելի՛ տաբուացված, ավելի՛ կոշտ կարծիքներ ունենան և վարք առաջարկեն, որպեսզի գոնե ինչ-որ չափով ինքնություն ձեռք բերեն: Եվ միավորվում են «հակահամայնքի» մեջ:

Որովհետև մշակութային ինքնությունը, հիշողության ինք-

268. Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Նեդոյան, Ա., Ջալոյան, Վ., Սարգսյան, Ի. և Սարգարյան, Ա. (խմբ.) (2017), Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ: Երևան, ԵՀՀ: Հասանելի է՝ <https://epfarmenia.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance--and-Intolerance-in-Armenian-Literature> [դիտվել է 16.07.2020]:

269. «Ռաբիս» բառն առաջացել է ռուսերեն работник искусства բառերի միացումից, և սկզբում նշանակում էր կազմակերպություններից դուրս մնացած ժողովրդական երաժիշտ: Նրանք միավորված էին АДРИ (Армянский дом работников искусства) կազմակերպությունում:

Նությունը, հեղինակությունների (լավ իմաստով, ոչ թե գողական), օրինակի՝ ինքնուրույնը նրանք չունեն: Եվ պատահական չէ նաև, որ հենց *հեղինակություն* բառն է հափշտակվել, գողականների հասկացություններից դարձել, մինչդեռ դա կարևորագույն բառն է մարդկային քաղաքակրթության մեջ. մարդն իր ձևավորման ընթացքում անընդհատ հենվում է հեղինակությունների վրա: Իսկ մեզ մոտ, ամբողջ հետխորհրդային շրջանում, «ավտորիտետ» նախևառաջ «գողական հեղինակություն» իմաստով է սկսել ընկալվել: Այդպես շատ բաներ այլասերվել են: Նույն՝ «հասկացություն» բառը, որ փիլիսոփաները դարերով փորձում են բացատրել, դարձել է գողական արժեքների կարևորագույն հասկացություններից (sic!). понятие («պանյատները»). Объясниться по понятиям, այսինքն՝ օրենքի բացակայության կամ անզորության պայմաններում, երբ *բեսպրեդելից* ուզում ես խուսափել, գողական աշխարհի արժեքային համակարգին հենվել, «արդար» «ռազբիրատ» անել...

368

Արդյունքում մենք ստացանք, փաստորեն, պետականության առևանգում այլասերված գողական մշակույթի կողմից, որն ուներ մի նպատակ՝ «իջեցրած», «քցված», «կըզըցրած» պահել ժողովրդին, ապադասակարգայնացնել նրան՝ գաստարբայթըրների վերածելով, այնպես անելով, որ այս երկրում գրեթե ոչ ոք չկարողանա ապրել արժանապատիվ՝ առանց կրիմինալ արարքներ կատարելու: Եվ մեկ այլ նպատակ. օգտագործել սուտ ազգայնականությունը (նաև օբյեկտիվ տենդենցները՝ այն, որ ազգայնականությունը բնականորեն ուժգնացել էր Ղարաբաղյան պատերազմի և դրա չլուծված լինելու պատճառով), ամեն կերպ տարփողել այն՝ շահագործման, ժողովրդին քամելու այդ սխեման ամուր պահելու նպատակով: Պարզ է, որ կոնֆլիկտը լուծելու ոչ մի կարիք իրենք չէին զգալու, էլ չասած՝ այդ մշակույթը փոխելու ոչ մի կարիք չունեին, ընդհակառակը՝ պիտի այն ամրապնդել շարունակեին, որքան կարող էին:

ԳԷ.- Դա ինչպե՞ս կարող ենք փոխել: Պատմությունը հնարավոր չէ, այսինքն՝ ի սկզբանե անցումը, որ տեղի ունեցավ Խորհրդային Միությունից անկախ Հայաստան, կամ ձևավորվեց այն, ինչ որ ձևավորվեց. հետ գնալ դեպի պատմություն՝ փակուղի է, չէ՞, եթե մենք ասենք՝ ի սկզբանե սխալ հիմքերով ենք եկել:

ԳՏԳ.- Նախ պիտի ուսումնասիրենք պատմությունը: Միֆականացումից դուրս բերենք: Այդ գուլագային մշակույթն ուսումնասիրենք լրջորեն:

Այսօրվա խոսակցությունները՝ գենդեր, ԼԳԲՏ համայնք, Ստամբուլյան կոնվենցիա և այլն, կրկնություն են այն խոսակցությունների, որ եղել են և՛ Ռուսաստանում, Մոլդովայում և Վրաստանում մի քանի տարի առաջ, և՛ Իտալիայում, Բրիտանիայում, Շվեդիայում, Նիդերլանդներում՝ սկսած 1960-ականներից մինչև 90-ականները: Ամենուր նույն կերպ է ընթանում տոլերանտության այդ ձգտումը, այդ բռնությունը հաղթելու փորձը դեպի մարդու այլ տեսակը, «իջեցված, կըզըցված (опущенный) մարդ» հասկացությունից դուրս գալը՝ այդ կաստայական իմաստով, *գառլախացած*՝ ինչպես մեր բանակում են ասում: Մինչև հիմա բոլորը փորձում են գուշակել, թե այդ «գառլախ» բառը որտեղից է գալիս, և չեն կարողանում: Մի վարկածն այն է, որ *girl* բառից է, այսինքն՝ *աղջկացրած*, բայց հաստատ չէ, կան տարբեր վարկածներ:

Նույն կերպ տեղի ունեցող այդ բոլոր պրոցեսներն ինչի՞ մասին են. բռնության մասին են: Եթե դու բռնությանդ պատմությունը լավ չես ուսումնասիրել, եթե դու կարծում ես, որ դուք միայն հերոս էիք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, պապդ պատմություններ չէր պատմում, որովհետև չէր ուզում գլուխ գովել, իսկ հետո պարզվում է, որ բանակը բռնաբարելով գնացել է Լեհաստանից մինչև Բեռլին ու Ռայխստագի պատերի տակ շարունակել է կանանց ու աղջիկների բռնաբարել... Եթե դու չես ուզում դա իմանալ ու հասկանալ, թե ինչու՞ էր պապդ լուռ... Ինչու՞ էր Գուլագում

նստածը լուռ, և ինչու՛ էր հաղթական պատերազմից վերադարձածը լուռ:

Եթե չես ուզում հասկանալ՝ ինչու՛ տատո՞ չէր ուզում խոսել իր երկրորդ մայրենի լեզվով, որը թուրքերենն էր, որովհետև վախենում էր, որ քո պապիկին կարտաքսեն՝ ասելով, որ «շպիոն» է թուրքական, եթե այս հարցերի մեջ չի ուզում մտնի մեր հասարակությունը և հատկապես նոր սերունդը, նրանք չեն հասկանա, թե ի՞նչ անեն հաջորդ քայլը:

20-րդ դարի պատմության այսբերգի հսկայական ստորին մասը, որն այժմ կամաց-կամաց վեր է հանվում աշխարհում և նույնիսկ Ռուսաստանում՝ չնայած կատաղի դիմադրությանը, Հայաստանում և հայկական դիսկուրսում շա՛տ քիչ է քննարկվում և հաճախ էլ քննարկվում է սխալ մեթոդաբանական դիրքերից ելնելով, ասենք՝ մեթոդապես առանձնացնելով Հայաստանում կատարվածը ԽՍՀՄ-ում կատարվածից: Դա մեր «ազգայնական» կանխենթադրույթի սխալներից մեկն է, ասենք՝ կարծել, որ բուլճարիկները դաշնակներին հետապնդում էին, որովհետև «դավաճան էին ազգային գործին», այլ ոչ թե որովհետև բուլճարիկները մի համընդհանուր ընթացք էր՝ սոցիալիզմի գաղափարախոսության ուրույն մաս՝ բռնությանը սերտաճած, ողջ նախկին Ռուսական կայսրության տարածքով մեկ... Շատ կան այդպիսի խնդիրներ:

370

Պատմական հայացքի այդպիսի փոփոխությունը՝ իշխի՛ պարտադրվող դիսկուրսից դեպ այդ դիսկուրսի «հերոսականությունը» քանդելը, օգնում է նաև սկզբունքորեն հասկանալ և՛ իշխի կողմից գրված, պատվիրված կամ գրաքննված պատմության սահմանափակությունը (և ուրեմն չի կարելի այդպես գրել պատմությունն այսուհետ), և՛ այն, թե ինչպես վարվել իշխի հետ, ինչպես այն սանձել՝ թափանցիկության, քննադատության միջոցով, ապագայում այդպիսի թակարդային պատմական իրադրություններից խուսափելու համար: Պատմության մեթոդաբանության, ճիշտ հայացքի, խնդիրների ճիշտ ձևակերպման այդ աշխատանքը, երբ

խոսքը հայոց պատմության մասին է, գրեթե չի արվում: Ես մի քիչ անդրադարձել եմ²⁷⁰ այդ խնդիրներին, բայց դեռ շա՛տ գործ կա անելու: Ընդհանուր առմամբ, առաջարկում եմ հետազոտել արժեքների վերափոխումը մեր մշակույթի մեջ. այդ տեսակետից դիտարկել պատմությունը: Դա փորձել ենք անել ժողովրդավարության²⁷¹, հանդուրժողականության²⁷² վերաբերյալ մեր հետազոտություններում, հիմա էլ բռնության վերաբերյալ ենք անում:

Անընդհատ ես հանդիպում եմ Երկրորդ հանրապետության վերաբերյալ աղավաղումների: Հենց նույն այդ հոդվածում, որ ես հիշատակեցի, սևագրում ասվում էր՝ «քյառթու մշակույթը ստեղծվեց 50-ականներին Խորհրդային Հայաստանում»: Այդպիսի բան չկա: Քյառթու բառն օգտագործվում էր 70-80-ականներին, շա՛տ քիչ, բայց որպես ենթամշակույթի բնորոշում՝ զուտ անկախության պատմությանն է վերաբերում: Մինչ այդ «ռաբիզն» էր:

Նույնը՝ այն օրը հայտնաբերում եմ մի՛ էլի շատ պատվավոր, հետաքրքիր, հարգարժան երիտասարդ փիլիսոփայի, մտածողի տեքստում. ասում է՝ սովետական ժամանակ մարդիկ իրար դիմում էին «պարոն», «տիկին», իսկ անկախության ժամանակ, այդ գոեհկացման հետ, սկսեցին ասել՝ «ծյաձ», «ծյոձ», «քուր», «ախպեր»: Ա՛յ մարդ, սովետական ժամանակ չէին կարող դիմել «պարոն», «տիկին», կարող է՛ հատուկենտ դեպքեր կային, Ռուբեն Չարյանն էր այդպես դիմում, բայց ընդհանուր առմամբ՝ «ընկեր» էին դիմում, և՛ արգելված էր,

270. Տե՛ս Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2019), «Հայացք անցյալից՝ ապագային» գրքի գրախոսությունը: Հասանելի է՝ <https://www.gtergab.com/hy/news/essay/a-glance-from-the-past-into-the-future/165/> [դիտվել է 18.08.2020]:

271. Տե՛ս այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/program-portfolio/media-programs/freedom-of-expression-and-democracy-in-armenian-literature> [դիտվել է 18.08.2020]:

272. Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Նեդոյան, Ա., Ջալոյան, Վ., Սարգսյան, Ի. և Մարգարյան, Ա. (խմբ.), Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ, Երևան, ԵՀՀ: Հասանելի է՝ <https://epfarmenia.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature> [դիտվել է 16.07.2020]:

և՛ հոգեբանորեն անհարիր կլիներ, վտանգավոր կհնչեր այդպես դիմելը՝ «պարոն», «տիկին», «օրիորդ»:

Ա՛յ, այդպիսի անընդհատ աղավաղումներ են լինում: Դե, ռուսաստանյան այսօրվա դիսկուրսը՝ Է՛լ ավելի, բնականաբար. Ստալինը մեծություն է դարձել... Երբ համեմատում ես գուլագային բարքերն այսօրվա ռուսաստանյան որոշ ճամբարների բարքերին, բան չի փոխվել²⁷³... Մերը գոնե մի քիչ ավելի առողջ է, բայց շատերը քիչ գիտեն մեր անցած ուղու մասին:

ԳՀ.- Այսինքն՝ շատ կարևոր է այդ ուղին հասկանալ, ուսումնասիրել, եթե մենք ուզում ենք այս կետից փոխել:

ԳՏԳ.- Եվ ճշմարտությունները վերարտադրել անընդհատ, պարբերաբար: Որովհետև, ինչպես ասացի՝ աղավաղվում և մոռացվում է, նոր սերունդը գալիս է և տեղյակ չէ:

372

2006 թվականին բացվեց Բռնադատվածների հուշարձանը: Հայաստանի խորհրդայնացման 50-ամյակի հուշասյան կողքին՝ Կասկադի վերևում, էլի նույն ճարտարապետ Ջիմ Թորոսյանի ջանքերով, որի հայրը նույնպես բռնադատված էր: Բայց այդ հուշարձանը բաց է ընդամենը տարին մեկ օր՝ հունիսի 14-ին:

ԳՀ.- Եվ ոչ մեկը դրա մասին չգիտի...

ԳՏԳ.- Դա Բռնադատվածների հիշատակի օրն է: Մնացած ժամանակ այն փակ է, որովհետև չկա պահակ, և վախենում են, որ այնտեղ կաղտոտեն, եթե ներսը հասանելի լինի. այդպիսի կառույց է:

Եվ հենց դա է. ոչ ոք չի լսել, ոչ ոք չգիտի, ոչ ոք տեղյակ չէ, և այդ օրը գալիս է մի 30 մարդ՝ բռնադատվածների ընտանիքներից, և հանրությունը գրեթե տեղյակ չէ այդ ամենին: Չկա թանգարան:

273. Հմմտ. այս դեպքը՝ <https://www.bbc.com/russian/features-50872837> [դիտվել է 18.08.2020] Չաքոյոցկու այս տպավորությունների հետ. <https://philologist.livejournal.com/10672627.html> [դիտվել է 18.08.2020]:

Դա զուտ միայն պատմության վերաբերյալ՝ մեր դպրոցներում դասավանդվելիք, հետազոտությունների և այլն, և մշակույթի փոփոխումը դեպի սեփական անցյալը հարգելը: Շատ կարևոր էր ԱԱԾ-ի նամակը, որ «մենք մեզ չենք համարում սովետական ՉԵԿԱ-ի և ԿԳԲ-ի իրավահաջորդը»: Թեև ձևական բան է դա, բայց հազար ու մի հարց է առաջանում: Լավ, իսկ արտաքին հետախուզությամբ զբաղվողների՞ն էլ հիմա չպիտի գովերգեք այլևս, թե՞ ինչպես... Հազար ու մի հարց է առաջանում, բայց ասաց՝ «Մենք իրավահաջորդ չենք: Մենք 18 թվին երկու տարի գոյություն ունեցած վարչության շարունակություն ենք, դրա համար 100-ամյակ ենք նշում, բայց խորհրդային ժամանակաշրջանի ԿԳԲ-ն, այսպես ասած, չենք վերցնում որպես մեր նախորդ»:

ԳՀ.- Հնարավոր է դա:

ԳՏԳ.- Դե, գոնե արժեքային առումով պիտի հնարավոր լինի:

ԳՀ.- Այսինքն՝ պատմական փաստը իմանալ, բայց արժեքային համակարգում չվերցնել:

ԳՏԳ.- Հակառակը՝ իմանալ և հենց արժեքային առումով ճիշտ տեսակետի՞ց դիտարկել դեպքերը:

ԳՀ.- Այսինքն՝ այդ դիտակետից նայել և ըստ այդմ որոշել հետագա քայլերը: Հանրային քաղաքականության մեջ ինչպե՞ս է լինելու:

ԳՏԳ.- Բարեփոխել ԱԱԾ-ն: Գողականության լեզվի բառարան կազմել: Հետազոտել այդ մշակույթի հոգեբանությունը, որ այդ ճյուղավոր համակարգի՝ գողական «օրենքի» համակարգի մեջ այդպես լավ արտացոլված է: Դրան հակադեղեր գտնել:

Այն տակտիկաները, որ ես նշեցի վերևում կենցաղային մակարդակում բռնությանը հակազդելու, մշակել, դասագրքեր ստեղծել դրա վերաբերյալ՝ միջազգային փորձն ուսումնասիրելով, սկսել դասավանդել՝ դպրոցից մինչև ծնողներին ներառյալ... Նույնը՝ ընտանեկան բռնության վերաբերյալ...

Արժեքները դասավանդել, որ մարդս հոլիստիկ երևույթ է, և ինչու՛ չի կարելի նրա արժանապատվությանը ձեռք տալ՝ ծնված օրից սկսած:

ԳՀ.- Այսինքն՝ դրված է այդ խնդիրը, դուք ասացիք, որ Նիկոլ Փաշինյանի ելույթում, ընդհանրապես, տարբեր ռազմավարություններում այդ խնդիրը՝ բռնության խնդիրը, ինչ-որ ձևով արտացոլվում է: Հանրային քաղաքականության մեջ ինչպե՞ս է լինելու, ի՞նչ քայլեր են պահանջվում պատկան մարմիններից:

ԳՏԳ.- Ես չունեմ հստակ պատասխան, բայց իմ մոտեցումն այն է, որ **բռնության մշակույթը վերածնվում է այն ժամանակ, երբ մարդն իրեն զգում է անպաշտպան, մեկուսացած տարր:**

Ես դա շատ լավ նկատել եմ անձնական փորձով: Ես ապրում եմ մի տեղ, որտեղ երկու դպրոցի ետնաբակ է: Եվ այն պահին, երբ հանրային տրամադրությունները բարձր էին, գեղեցիկ հազնված տղաները և աղջիկները դուրս էին գալիս թևանցուկ, սիրահետում էին, սեթևեթում, հանգիստ իրար հետ խոսում, խաղում միասնական խաղեր և այլն: Այն պահերին, երբ հանրային տրամադրությունները անկում էին ապրում, սև հազնված տղայական ոհմակիկները դուրս էին գալիս և սկսում էին «ռազբիրատներ» անել, իրար վրա հարձակվել, գոռալ և հայիոյել²⁷⁴: Շատ հստակ. եղավ Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը, որը դրական լիցք պարգևեց մեր երիտասարդությանը, և Թանկյանի այդ համերգը. գունավոր հազնվեցին, ասենք, «Էլեկտրական Երևան»՝ գունավոր, հետո Ապրիլյան պատերազմ՝ սև հազնվածները եկան, «Սասնա Ծռեր»՝ սև հազնված, Սահմանադրության սուտի քվեարկություն՝ սև հազնված, և հետո՝ հեղափոխություն՝ գունավոր (գույնով, ոչ թե բնույթով:))...

274. Տե՛ս նաև «Էլեկտրական Երևան»-ի մասին այս էստեն. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2015), Դատողություններ «Էլեկտրական Երևանի» ետևից: Հասանելի է՝ <https://www.gtergab.com/hy/news/media/thinking-aloud-about-electric-yerevan/100/> [դիտվել է 18.08.2020]:

ԳԷ.- Այո, ուրիշ էներգիա էր:

ԳՏԳ.- Մուժ ուժի հաղթանակի ժամանակ, որպես դերային մոդել, մուժ ուժին են սկսում հետևել պատանիները: Երբ որ մուժ ուժը տեղի է տալիս, իսկույն, որպես դերային մոդել, սկսում են հետևել գունավորին, ազատին, գեղեցիկին:

Եվ այստեղ աղջիկների դերն է շատ մեծ, չէ՞, կանանց ընդհանրապես: Իսկ կանանց հարցը, իհարկե, էլի սարսափելի կարևոր է, որովհետև նրանք սովորաբար ընտրել են՝ շատերը, որպես ռազմավարություն, անվանենք դա ադապտացիոն ռազմավարություն, թողնելով տղամարդկանց հիմնականում պրոտագոնիստի՝ գլխավոր գործող անձի դեր: Այդ ադապտացիոն ռազմավարության շրջանակներում մենք կարող ենք տեսնել տակտիկական ամենատարբեր տարբերակները: Չհնազանդվել այդ բարքին: «Իմ ամուսինը գողական է, բայց ես շատ բարի, կրթված եմ», «Իմ ամուսինը ցեխավիկ է, բայց ես գիտությունների ակադեմիայում եմ աշխատում», «Իմ ամուսինը գող ու ավազակ է, ժամանակակից օլիգարխ, ես՝ բարի, բարեգործ, կիրթ, երգեր սիրող տիկին եմ» և այլն: Այդպիսի տակտիկական տարբերակներ են ընտրում վարքային: Չնկատել կամ հնազանդվել ամբողջությամբ, կուլ գնալ կամ մեկուսացված լինել այդ ամենից: Եվ ընդհանուր առմամբ ընդունել հասարակությունում տարածված կարծրատիպերը, ընդունել այդ խաղի կանոնները: Վերջերս աղջնակների մի խումբ էր դպրոցից դուրս եկել՝ մոտ տասներկու տարեկան, քայլում էին, հինգ-վեց աղջիկ: Հանկարծ լսեցի.

- Ա՛յ տղա, հերի՛ք բրդես:

- Արա, դե, ո՞վ ա բրդում...

Նայեցի՝ մեջները տղա չկար: Այսինքն՝ այդ տղայական, մասկուլինային մշակույթն այնքան դոմինանտ է, որ աղջիկները Նույնիսկ միմյանց հետ խոսելիս օգտագործում են այդ մշակույթի կարծրացած արտահայտությունները:

Մեր ժամանակակից երիտասարդ կանանց և աղջիկների ուժը նրանում է, որ նրանք գոնե այդ խաղի կանոնները հաճախ չեն ընդունում: Եվ դա երևաց նաև հեղափոխության ժամանակ: Ուրեմն՝ ավելի ըմբոստ լինել:

Ընդհանրապես, ինձ թվում է, շատ մեծ դեր ունի գենդերային կոմպոնենտը, կանայք ինչպե՛ս են հարմարվում: Որովհետև ես ասում եմ, իմ պատմվածքներում էլ եմ գրել, երբ տղաները իրար հետ կռվում էին ամենաբռնի ձևով, ասենք, իմ դպրոցական ժամանակներում, աղջիկները հետևից խունջիկ-մունջիկ նայում էին կամ ձև թափում, թե չեն տեսնում. ռեակցիա չէին տալիս կատարվածին: Ա՛յ, ճիշտ ինչպես ձեր օրինակը, որ տղաները, երբ թվում է, թե մեկուսացված շրջանակում են և հայիոյանքներով են խոսում, և կանայք, որոնք կողքով անցնում են, ձև են թափում, թե չեն լսում և չեն էլ խառնվում: Նույն կերպ աղջիկներն էին վարվում մեր դեպքում և ուսուցչուհիները (իսկ նրանք մեծ մասամբ ուսուցչուհի էին, ուսուցիչ՝ հազարից մեկ): Եվ բարքը դա էր: Նույն գուլագային վարքը: Քեզ չեն վնասել՝ մի՛ խառնվիր: Այսինքն՝ նույն «օրկեստրովկայի» մեջ: Տղամարդու վարքն էլ է գուլագային, կնոջ վարքն էլ է գուլագային, այնպես որ կանանց դերը շատ մեծ է:

376

ԳՀ.- Շատ լավ: Եթե ամփոփենք... Համենայն դեպս քաղաքական փոփոխությունները հնարավորություն են տալիս այդ մշակույթը ի վերջո կա՛մ մի կողմ դնելու, կա՛մ ավելի քիչ լինելու դրա կրողը: Չնայած՝ ինքս 10 օր առաջ Գյումրիում էի, և մարզերում դա շատ ավելի ակնհայտ է: Այսինքն՝ նույն բռնությունը՝ սկսած ծնողից, որն ասում է՝ «ինչըդ, չե՞ս խփե երեխուդ, օրինակ, եթե վաղ կըսորվի»... Դա ասում է պաշտոնատար անձ:

ԳՏԳ.- Մենակ այնտեղ չէ, այստեղ էլ: Ես այն օրը ռեստորանում նստած էի, տեսնեմ՝ մաման իր պուճուր երեխուն սիլլում է: Դա համատարած է, մեր մշակույթի մասն է: Ուզում եմ ասել, որ փոքրամասնությունը, որն այդպիսին չէ, մեծացել,

ուժգնացել, ամրապնդվել է: Ես չունեմ էլի համատարած քաղաքական պատասխաններ տվյալ պահին ինչ-որ ոլորտային, բայց, օրինակ, մի բան ասեմ. եթե հայ ոստիկանը, հայաստանցի ոստիկանը սովորի խոսել այն լեզվով, որով այս ընթացքում ես եմ փորձում խոսել, հսկայական քանակության հարցեր մեջտեղից դուրս կգան: Պարզապես՝ գրական հայերենի և գեղեցիկ խոսքի դասընթացներ ոստիկանների համար: Այսինքն՝ դա հենց այն կոնտինգենտն է, այն պատանիները, որոնք շատ ուժեղ ենթակա են այդ ճնշումներին, այդ գործընթացներին, հետո նրանք ընդամենը երկու տարով գնում են ոստիկանական դպրոց և դառնում պետության առաջնային ներկայացուցիչը քաղաքացու համար: Եվ նրանք չեն ուսումնասիրում այդպիսի բաներ: Եթե նա բնականից նորմալ լեզվով խոսող էր՝ մի բան է, իսկ եթե նա բռի լեզվով խոսող էր, իր ընտանիքում, շրջապատում այդպես էր սովորել, նա շարունակում է:

Եվ գիտե՞ք՝ ես, մեկ է, դրականը նկատում եմ, որովհետև ինչ Օսիայանը փորձում էր նորմալ լեզվով խոսել, նրա օրինակին հետևում էին շարքային ոստիկանները: Բայց նրանք հաճախ չունեն այդ հմտությունները, նրանց պետք է սովորեցնել: Եվ եթե դու սկսում ես խոսել այլ լեզվով, հոգեբանությունդ էլ է փոխվում:

Եվ գիտե՞ք՝ ինչն է կայֆը: Մի անձնական բան էլ ասեմ: Շատերն ապրիլյան հեղափոխությունից հետո իրենց խոսք էին տալիս ինչ-որ բան, չէ՞. ոգևորված, տոգորված: Շատերը ծխելն էին թողնում, օրինակ: Ես այդքան կամքի ուժ չունեի, բայց ես էլ մի ուրիշ բան արեցի. որոշեցի, որ սրանից հետո աշխատելու եմ գրական հայերեն խոսել: Որովհետև մինչ այդ գրականով խոսելն իմ կարծիքով երեսպաշտությանն էր հաճախ առնչվում, ինչպես և խորհրդային ժամանակ: Որ եթե դու չես օգտագործում ժարգոնային խոսքեր և խոսակցական լեզվով չես խոսում, ուրեմն դու երեսպաշտությունն ես անում, ուզում ես օֆիցիալ երևալ և այլն:

Հեղափոխությունը և Նիկոլ Փաշինյանի դիսկուրսը (ոչ միայն նրա, բայց նաև նրա) ինձ համար ազդարարեցին մի լուր. որ **այդ հետսովետականության սինդրոմը մեր հասարակությունն արդեն եզրափակեց. մենք դադարում ենք լինել հետսովետական ժողովուրդ և առաջին անգամ դառնում ենք անկախ Հայաստանի քաղաքացիներ:**

Սովետական ժամանակ գրական հայերենն ասոցացվում էր երեսպաշտության հետ, «Սովետական Հայաստան» թերթի թերթային լեզվի հետ, «սոցիալիզմ», «կոմունիզմ» բառերի և այդ գաղափարախոսության հետ, որովհետև իրական կյանքը Գուլագն էր, ժարգոնը, խոսակցականը, չգրված օրենքները և այլն: Այդ անջրպետը վերացավ: Հիմա դու կարող ես լինել անկեղծ և ոչ երեսպաշտ և ոչ օֆիցիալ, բայց չխոսել գռեհիկ լեզվով:

378

ԳՀ.- Ինձ թվում է՝ շատ կարևոր գաղափար է՝ այդ հետսովետականության սինդրոմի վերացումը, որովհետև մենք 90-ականներից հետո անընդհատ ասում էինք՝ անցում, անցում, հետխորհրդային... Հիմա մի պահ է, որ պիտի դադարենք, համարենք՝ այդ փուլը վերջացավ:

ԳՏԳ.- Վերջացավ: Պատմականորեն վերջացավ: Մի քանի տարի առաջ մի քանի բան գրեցի և ասացի այն մասին, որ Հայաստանն ընկղմված է երեք տեսակի ճգնաժամերի մեջ՝ գլոբալ, հետխորհրդային և ազգային²⁷⁵: Հիմա հետխորհրդայինը փաստորեն արդեն դադարում է գործոն լինել: Փաստացի դեռ կա, բայց մենք այն որսացել ենք, կարծես մանրադիտակի տակ դիտելիս լինենք, ռեֆլեքսիա ենք անում... Վերանալու վրա է:

ԳՀ.- Իսկ ինչպիսի՞ն էք տեսնում ապագան:

ԳՏԳ.- Ուրիշ խոսակցություն է: Կարճ ասեմ. Հրանտ Մաթևոս-

275. Тер-Габриелян, Г. (2017), Три кризиса и три составных части Большого Проекта, часть 1. URL: <https://gtergab.com/ru/news/unpublished/the-three-crises-and-the-three-constituting-parts-of-the-big-project/134/> [последний просмотр: 18.08.2020].

յանն 83-ին հրապարակեց իր «Չեզոք գոտի» պիեսը: Այնտեղ նրա հերոսն ասում էր. «Խղճի անդրին պիտի դրվի այն հողին, և խղճի անդրին պիտի ունենա ձե՛ր կերպարանքը»: Առանձնահատուկ հերոս էր՝ Անիի վերջին վանահայրը՝ տեր Միքայելը: Այն ժամանակ՝ 1983-ին, գեղեցիկ էր հնչում, սակայն հետո եղավ պատերազմ, քրեապետությունը կազմավորվեց ու ժամանակավորապես հաղթեց, և ես հույսս կորցրի: Աշխարհի մի քանի ընտրյալ հասարակություններ կարծես լուծում են աշխարհի գլխավոր հակասություններից մեկը՝ էթիկայի և քաղաքականության միահյուսման գրեթե անհնարինսույունը: Կառուցում են պետություն՝ Կանտի կատեգորիկ իմպերատիվի վրա հիմնված, որ նույն այն հին ասույթն է՝ «Մի՛ արա ուրիշին այն, ինչ չես ուզի, որ քեզ անեն»: Մեկ այլ ձևակերպմամբ՝ «Մշտապես գործի՛ր այնպես, ասես կուզեիր, որ քո այս արարքը լիներ համընդհանուր օրենք, և բոլորի արարքները լինեին այդ օրենքի վրա հիմնված»: Եվ այլ ձևակերպումներ էլ ունի: Մաքիավելիի ժամանակներից ի վեր և նրա «թեթև ձեռքից»՝ համարվում է, որ քաղաքականության մեջ դա լիովին անել հնարավոր չէ:

Փորձենք դա հերքել:

Սեպտեմբեր, 2019 թ.

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Հետք»-ում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. Գաբրիելյան, Ա. և Նիկողոսյան, Ա. (2017), Քյառթուրի կերպարը որպես անհանդուրժողականության ներկայացման միջոց արդի հայ արձակուրդ: Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Նեդոյան, Ա., Ջալոյան, Վ., Մարգարյան, Ի. և Մարգարյան, Ա. (խմբ.) (2017), Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ: Երևան, ԵՀՀ, էջեր 201-223: Հասանելի է՝ <https://epfarmenia.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature> [դիտվել է 16.07.2020]:
2. Դովլաթյան, Մ. (1997), Մեր բակը: Շարմ հոլդինգ: Տե՛ս 35.31-45.37 թույլները: Հասանելի է՝ <https://www.youtube.com/watch?v=Wl42op04vvY> [դիտվել է 18.08.2020]:
3. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2013), Աշխարհը մեծ: Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2013), Հրապարակ նկուղ: Երևան, Յավրուհրատ: Հասանելի է՝ <https://www.gtergab.com/hy/news/books/square-cellar/182/> [դիտվել է 18.08.2020]:
4. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2018), Արիսայիկ մտածողություն. մաս 2: Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ: Հասանելի է՝ <https://www.youtube.com/watch?v=jeXR1P-Wlp8g> [դիտվել է 18.08.2020]:
5. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2015), Դատողություններ «Էլեկտրական Երևանի» ետևից: Հասանելի է՝ <https://www.gtergab.com/hy/news/media/thinking-aloud-about-electric-yerevan/100/> [դիտվել է 18.08.2020]:
6. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2018), Կոնտեքստի ընդլայնում: Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ: Հասանելի է՝ <https://www.youtube.com/watch?v=gT-PHWINGIHO> [դիտվել է 18.08.2020]:

7. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2019), «Հայացք անցյալից՝ ապագային» գրքի գրախոսությունը: Հասանելի է՝ <https://www.gtergab.com/hy/news/essay/a-glance-from-the-past-into-the-future/165/> [նիստվել է 18.08.2020]:
8. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2018) (2017), Մարգարիտան ու Քրիզանտեննան: Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2018), Անաստված կինո թատրոն: Երևան, Յավրուհրատ: Հասանելի է՝ <https://www.gtergab.com/hy/news/prose/the-godless-movie-theater-collection/172/> [նիստվել է 18.08.2020]:
9. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2013), Մեծ ծիծաղից առաջ: Հասանելի է՝ <https://gtergab.com/hy/news/blog/before-the-big-laughter/72/> [նիստվել է 18.08.2020]:
10. Տեր-Գաբրիելյան, Գ. (2014), Սիխայիլ Բախտին: Բուն TV: Հասանելի է՝ <http://boon.am/mikhail-bakhtin/> [նիստվել է 18.08.2020]:
11. Տեր-Գաբրիելյան, Գ., Նեղոյան, Ա., Ջալոյան, Վ., Սարգսյան, Ի. և Մարգարյան, Ա. (խմբ.), Հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության դրսևորումները հայ գրականության մեջ: Երևան, ԵՀՀ: Հասանելի է՝ <https://ep-farmenia.am/hy/document/Manifestations-of-Tolerance-and-Intolerance-in-Armenian-Literature> [նիստվել է 16.07.2020]:
12. Wikipedia (2020). Cargo cult. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Cargo_cult [Accessed 18.08.2020].
13. Болдырев, О. (2019), Смерть на “приемке”. Арестант прожил в брянской колонии 1 час 40 минут. Би-би-си. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-50872837> [последний просмотр: 18.07.2020].
14. Крикорова, Ж., Мельникова, Ж., Недолян, А. и Тер-Габриелян, Г. (ред.) (2003), Традиция разрешения конфликтов на Кавказе и методы институтов гражданского общества. URL: <https://bit.ly/2LmBhHN> [последний просмотр: 18.07.2020].

15. Подосокорский, Н. (2019), «Я был потрясен и дово-ден до невменяемости». Николай Заболоцкий - о своём заключении. URL: <https://philologist.livejournal.com/10672627.html> [последний просмотр: 18.07.2020].
16. Тер-Габриелян, Г. (2017), Три кризиса и три составных части Большого Проекта, часть 1. URL: <https://gtergab.com/ru/news/unpublished/the-three-crises-and-the-three-constituting-parts-of-the-big-project/134/> [последний просмотр: 18.08.2020].
17. Тер-Габриелян, Г. (2018), Уроки истории. URL: <https://www.gtergab.com/ru/news/essay/the-lessons-of-history-russian/145/> [последний просмотр: 18.08.2020].
18. Тер-Габриелян, Г. (1993), Эскиз истории идей. URL: <https://www.gtergab.com/ru/news/media/a-sketch-of-the-history-of-ideas-1993-1994/20/> [последний просмотр: 18.08.2020].